90 гэп.

ГҮДРӘТ ЧӘФӘРОВ

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ЛЕКСИК-СЕМАНТИК СИСТЕМИ

D
Адеч

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НӘСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

ГҮДРӘТ ЧӘФӘРОВ

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ЛЕКСИК-СЕМАНТИК СИСТЕМИ

Бакы—«ЕЛМ»—1984

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактору: **З. Будагова**

Ҹәфәров Г. Һ.
Азәрбајҹан дилинин лексик-семантик системи—Бакы: Елм, 1984.—124 с.

Китабда Азәрбајҹан дилинин лексик-семантик системинин өјрәнилмәсинин нәзәри әсаслары нәзәрдән кечирилир, бу саһәдә апарылан тәдгигатларын методика вә јекунлары верилир, дилләрин лексик системинин синхрон өјрәнилмәсинин перспективләри һаггында данышылыр.

Ашағыдакы лексик семантик груплар изаһ едилир: шәхс әвәзликләри, гоһумлуг терминләри, ҹинс вә јаш ишарәләри, инсанын бәдән үзвләринин адлары, мәкан вә заман ишарәләри, әвәзликләри, гоһумлуг терминләри, ҹинс вә јашын ишарәләри, сај вә фе'лләр.

Әсәрдә һәм ајры-ајры лексик-семантик системләрә, һәм дә бүтөвлүкдә дилин лексик-семантик системинә мәхсус хассәләр ашкара чыхарылмышдыр.

Д $\frac{4602000000}{М—655—83}$ 71—83

©«Елм» нәшријјаты, 1984

ДИЛИН ЛЕКСИКАСЫНЫН СИСТЕМЛИЛИЈИНӘ ДАИР

Дилин лүғәт тәркиби минләрлә сөзләрдән тәшкил олунур. Сөзләрин әсас вәзифәси дилдәнхариҹ фактлары шүурда тәмсил етмәкдән, онлары васитәсиз дујум вә гаврама објектләриндән васитәли дүшүнҹә објектләринә чевирмәкдән ибарәтдир. Сөзләрин бу ҹүр фәрди вәзифәләри олдуғу һалда, онлар арасында мәзмун үмумилијиндән, лүғәт тәркибинин системли тәшкилиндән сөһбәт ачмаг мүмкүндүрмү?

Лексиканын системлилији бир сыра екстралингвистик вә лингвистик амилләрлә бағлыдыр. Бунлардан биринҹиси објектив керчәклијин әшја вә һадисәләринин бир-бири илә әлагәдар олмасыдыр. Икинҹи амил инсан тәфәккүрүнүн системләшдириҹи фәалијјәти илә бағлыдыр. Бу фәалијјәтин әсасыны гаврама вә дәркетмәдә ејнијјәт вә фәргләрә әсасланмаг, мәҹһулу мә'лума көрә танымаг үсулу тәшкил едир. Һәмин фәалијјәтдә дил шүуру мүһүм рол ојнајыр. Сөзләр арасында мәзмун вә шәкил е'тибары илә үмумиликләрин олмасы дилдәнхариҹ керчәклијин ишарәләр васитәси илә мәнимсәнилмәсинин мүхтәлиф ганунаујғунлугларыны әкс етдирир.

Һәр бир елми проблемин һәлли тәкҹә мүвафиг фактларын варлығы илә дејил, мүәјјән елм саһәсиндә онлары тәдгиг етмәк, онларла мәшғул олмаг зәрурәти вә имканынын мејданда олмасы илә шәртләнир. Лексиканын системлилији проблеми һәр шејдән әввәл дилин сөзләрлә тәмсил олунан мәзмун планынын әлагәли тәшкили тәсәввүрүнә әсасланыр. Лингвистикада лексиканын системлилији проблеми бир-бириндән тәҹрид олунмуш фактлар барәсиндә дүшүнмәјин сәмәрәсизлијини анлајыб, гаршылыглы шәкилдә бағлы олан ваһидләр системинин өјрәнилмәси зәрурәтини (Вејнрејх) дәрк етмәкдән доғмушдур.

Лексиканы системли шәкилдә нәзәрдән кечирмәјин

илк тәшәббүсү М. Покровскијә мәхсусдур, о белә һесаб едирди ки, сөзләр вә онларын мә'налары бир-бириндән ајрылыгда мөвчуд олмајыб, әсас мә'наја көрә ујарлыг вә әкслик зәмининдә мүхтәлиф групларда бирләшир. Сөзләрин мә'на әлагәләри онларын мәнсуб олдуғу тәсәввүр даирәләри илә шәртләнир. Она көрә дә семасиоложи һадисәләрин тәдгиги заманы сөзләрин мәнсуб олдуғу тәсәввүр даирәсини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр [13. *21, 35*].

Дилин мәзмун планынын системли тәшкилини өјрәнмәјин илк тәшәббүсчүләри Һ. Остһоф, Р. Мејер вә Һ. Шпербер олмушдур. Остһофун «бир-биринә гоһум олан мә'налар» һаггында гејдләри, һәр сөзүн мүәјјән бир мә'налар системинә мәнсуб олмасы һаггында Мејерин фикирләри вә онун алман дилиндә һәрби рүтбә адларыны тәдгиг етмәси, Шпербернин консосиасијалардан төрәмиш нәзәријјәси семасиолокијада систем анлајышынын бүнөврәсини гојмушдур [11. *10*]. Бу үч тәдгигатчыны бирләшдирән үмуми мүддәа бундан ибарәтдир ки, сөзүн семантик вәзијјәти онун мәнсуб олдуғу мә'налар системинин структуру илә мүәјјәнләшир. Ајры-ајры лексик бирликләр барәсиндә сөјләнмиш бу гәбилдән олан мүлаһизәләри Ф. де Сөсүр бүтүн дил системи үчүн үмумиләшдирмишдир. Сөсүрә көрә, биринчиси, дил системиндә бир бүтөв тәшкил едән үнсүрләрин дәјәри бир-биринин ејни замандакы варлығындан төрәјир; икинчиси, һәмин үнсүрләрин тәдгиги заманы бүтөвдән, онун тәһлилиндән чыхыш етмәк лазымдыр [14. *147, 146*]. Сөсүр семантикада парадигматик мүнасибәтләрин өјрәнилмәси зәрурәтини илк дәфә олараг гејд етмишдир. О. дилин мә'на (мәзмун) ваһидләринин сырф семантик чәһәтдән дејил, гаршылыглы нисбәтләринин гејдә алынмасы илә тә'јин олунмасыны тәләб едирди [9. *103*].

Ј. Тририн дил системи илә онун үнсүрләринин әлагәсини баша дүшмәси ејни илә Сөсүр руһунда (сөсүранә) иди. О, сөзүн мә'насыны дил мә'насынын үзвү кими көтүрүрдү. Дил бүтөвлүјү сөздән өтрү өзүнәмәхсус мөвчудијјәт мәканыдыр. Сөз ондан чыхарылыб, өзүнүн мәфһуми мүәјјәнлијини дә ондан алыр [20. *116, 3*]. «Јалныз бүтөв саһә ичәрисиндә вә һәмин бүтөвә көрә сөзүн мә'насы вардыр. Саһәдән кәнарда, сөзүн, үмумијјәтлә, мә'насы ола билмәз». [19. *5*].

Сөсүрүн мүвафиг идејалары һәм «мә'на саһәләри» нәзәријјәси тәрәфдарлары, һәм дә мә'на мүнасибәтләрини парадигматик әлагәләрдә көрәнләр үчүн чыхыш нөгтәси олмушдур.

Дилин луғәтинин систем әмәлә кәтирмәси идејасыны илк дәфә ортаја атыб, онун тәдгигини күндәлик мәсәлә кими ирәли сүрән Прага дилчилик мәктәбинин нүмајәндәләри олмушлар. Прага дилчилик дәрнәјинин тезисләриндә луғәт тәркибинин системлилији вә һәмин системдә сөзләрин мә'наларынын јери ашағыдакы кими тәсәввүр едилир. Дилин луғәт тәркиби бир-бириндән тәчрид олунмуш сөзләрин садәчә галағы (јығыны) олмајыб, бу вә ја башга чүр бир-бири илә бағланан вә бир-биринә гаршы дуран сөзләрин мүрәккәб системини тәмсил едир. Сөзүн мә'насы һәр шејдән әввәл онун башга сөзләрә мүнасибәти илә, ја'ни онун лексик системдәки јери илә мүәјјән олунур; сөзүн лексик системдәки јерини исә јалныз һәмин системин структуру өјрәнилдикдән сонра мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр [15. *138*; 1. *111*].

«Тезисләр»дәки мүддәаларын бә'зиләри—сөзүн лексик системдәки јеринин һәмин системин структуру өјрәниләндән сонра мүәјјән едилә биләчәји, сөзүн лексик системин структурунун тәзаһүрү кими көтүрүлмәси—о гәдәр дә јени дејилдир. Бурадакы әсас јенилик луғәт тәркибинин системли тәдгиги јолунда дуран чәтинликләрин гејд олунмасыдыр. Бунлар лазыми материалын, мүвафиг тәдгигат үсул вә методунун јохлуғу илә бағлыдыр. Һәмин мәсәләләрә сонралар да диггәт јетирилмишдир [1. *111*; 3. *167*]. Луғәт тәркибинин системли тәдгиги јолунда дајанан чәтинликләрдән бири дә она дахил олан сөзләрин чохлуғу илә әлагәләндирилир [1. *111*; 2. *220*; 18. *18—19*].

Һәмин чәтинликләри арадан галдырмаға јөнәлмиш тәшәббүсләр дә аз дејилдир. Бунун бир јолуну Л. Јелмслев тәклиф етмишдир. Онун тәклиф етдији ифадә планынын тәсвириндә өзүнү доғрултмуш структур тәһлил методундан ибарәтдир. Белә бир тәһлил ачыг синифләрин гапалы синифләрә мүнчәр едилмәси шәртинә әсасланыр вә гејри-мәһдуд сајда ишарәләрин (үнсүрләрин) мәһдуд сајда фигурларын (үнсүрләрин) васитәсилә изаһ вә тәсвирини нәзәрдә тутур [7. *324—329*; 8. *135*].

Һәмин үсулун өзүнү доғрултмадығы У. Вејнрејх тәрәфиндән гејд олунмушдур. Фонолокијаја нисбәтән се-

мантикада лазым олан әламәтләрин сајы гејри-ади дәрәчәдә чохдур вә бә'зи мә'налар, үмумијјәтлә, һеч бир әламәтләр топлусу васитәси илә тәбии вә јығчам шәкилдә тәсвир едилә билмәз [3. *167*]. Лүғәт тәркибинин тәсвири үчүн сечмә методундан истифадә етмәји мәсләһәт көрәнләр дә вардыр [2. *220*; 18. *18—19*; 6. *20*, *47*; 4. *20*].

Лексик системин үнсүрләри арасында мәзмун мүнасибәтләринин өјрәнилмәси саһәсиндә дә елә бир ирәлиләјиш нәзәрә чарпмыр. Бу саһәдә семантика фонолокија вә морфолокијанын ардынча јалныз парадигматик мүнасибәтләрин өјрәнилмәси илә гане олур. И. Кетманын фикринчә, «лексикада системлилик һәр шејдән әввәл мәһз парадигматик мүнасибәтләрлә бағлыдыр. Лексиканы бир бүтүв кими низамлајан лексик-семантик әлагәләри мәһз әксликләр вә асылылыгларда ахтармаг лазымдыр» [5. *21*].

Мәзмун мүнасибәтләрини јалныз парадигматик әлагәләрлә мәһдудлашдырмаг дүзкүн дејилдир. Һәмин тәдгигат үсулунун чатышмајан чәһәтләри дөнә-дөнә гејд олунмушдур. У. Вејнрејх јалныз парадигматик мүнасибәтләри өјрәнмәјин һәтта системли семантиканы беләлингвистикада тәчрид олунмуш вәзијјәтә кәтириб чыхарачағындан данышыр [3. 165—166]. Парадигматик мүнасибәтләри өјрәнмәклә бағлы олан кәсирләри сөзләрин синтагматик мүнасибәтләрини өјрәнмәклә арадан галдырмағы мүмкүн һесаб едәнләр дә вардыр [12. 47].

Бүтүн бунлар арзу олараг галыр. Бу саһәдәки ишләр ја сөз вә микросемантика, ја да сөздүзәлтмә јувалары, синоним сыралары, семантик сыралар, «мәһәлли семантика» илә мәһдудлашыр. Надир һалларда бүтөвлүкдә лексик-семантик систем, јахуд, һеч олмаса, онун бөјүк фрагментләринин («макросемантика») тәсвиринә киришән олур. Ејни бир дилин чәрчивәсиндә олан семантик системләрә һәср едилмиш тәдгигләр исә јерли-дибли јохдур [17. *354*]. Бүтөвлүкдә дилин лексик-семантик системинин характеристикасындан өтрү дәгиг вә е'тибарлы үсуллар ишләниб һазырланмамышдыр [16. *343*].

Лексиканын тәдгиги саһәсиндә гаршыја чыхан мүвәффәгијјәтсизликләрин чоху дилин ифадә вә мәзмун планларынын тәдгиги сајәсиндә әлдә олунмуш наилијјәтләрдән лајигинчә истифадә едилмәмәси илә бағлыдыр. Семасиолокија елми өз категоријаларыны мүәјјәнләшдирәркән дилчилик елминин ашағыдакы наилијјәтләриндән истифадә етмәлидир.

1. Нитг һиссәләри категоријалары. Јадда сахламаг лазымдыр ки, дилин лексик системи садәчә олараг лексик-семантик груплар јығыны дејил, ичәрисиндә мүхтәлиф лексик-семантик бирликләрин гаршылыглы мүнасибәтдә олдуғу нитг һиссәләри системидир [10. *86*].

2. Дилин ифадә вә мәзмун планларынын гаршылыглы нисбәтдә өјрәнилмәси зәмининдә мејдана чыхмыш чохмә'налылыг, омонимлик, синонимлик, конверсивлик, антонимлик категоријалары. Бура сөз јарадычылығы вә сөз алынмасы категоријаларыны да әлавә етмәк лазымдыр. Һәмин категоријалар лүғәт тәркибини тәкчә сабит бир вәзијјәт кими дејил, динамик бир просес кими дә сәчијјәләндирир. В. Бланарын көстәрдији кими, лексика инкишафынын һәрәкәтверичи гүввәләри јени адвермәләрә арасыкәсилмәз тәләбат вә онун дил васитәләринин көмәји илә өдәнилмәсидир. Полисемија вә полилексијанын таразлашмасыны лексиканын әсас гануну һесаб етмәк олар [1. *110*]. Семасиолокијанын бир сыра мәсәләләри сөздүзәлтмә илә бағлыдыр. Лүғәт тәркиби гејри-сабит вә даим дәјишкәндир, дилин һәр бир һалында јени сөзләр мејдана кәлмәклә јанашы, көһнә сөзләр дә сырадан чыхыр. Она көрә дә лүғәт тәркиби сабитлик вәзијјәтинин инкары тә'сири бағышлајыр [8. *126*]. Дилин лексик системи сабит бир вәзијјәт олмајыб, дәјишкәнлик вәзијјәтидир. Лексик системдә сөзләрин мәзмун мүнасибәтләринә сөзләрин кәмијјәт вә кејфијјәтчә дәјишмәси тә'сир көстәрир. Семасиолокија бундан јан кечә билмәз. Лүғәт тәркибиндә баш верән бүтүн дәјишикликләрә бахмајараг, о, системли тәдгигатдан кәнарда гала билмәз.

Дилин лексик системинин үнсүрләри олдугча мүхтәлиф мә'на мүнасибәтләринә кирир. Парадигматик мүнасибәтләр бунлардан јалныз бирини тәмсил едир. Лексик-семантик системин тәдгиги сөзләрин ајры-ајры парадигмләр ичәрисиндә вә лүғәтин башга груплары (синифләри) илә әлагәләринин ашкар едилмәси шәрти илә мүмкүндүр [4. *20*; *17*.]. Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, лексик-семантик систем үчүн ејни сөзүн мүхтәлиф лексик-семантик групларa дахил олмасы сәчијјәвидир [10. *85—86*].

Охучулара тәгдим олунан бу ишдә Азәрбајчан дили-

нин лүғәт тәркибинә хас олан ән бөјүк лексик-семантик груплар, еләчә дә онларын башга групларла әлагәләри өјрәнилир. Лексик-семантик груплар арасында әлагәләр ики шәкилдә өзүнү көстәрир. Биринчиси, ејни сөзүн мүхтәлиф мә'налары илә ајры-ајры групларa дахил олмасы шәклиндә. Икинчиси, бир лексик-семантик групун үзвләринин сөздүзәлтмә јолу илә јени бир лексик-семантик груп јарада биләчәк төрәмәләр вермәси шәклиндә. Әсәрин әсас идејасы бундан ибарәтдир ки, сөзләр дилдәнхарич керчәклијин ишарәләрлә мәнимсәнилмәсинин мүһүм васитәсидир. Һәмин мүддәа мәзмун вә мә'наларын бир-бириндән төрәмәсини нәзәрдә тутур.

Әдәбијјат

1. Вахек И. Лингвистический словарь пражской школы. М., 1964.

2. Вейнрейх У. О семантической структуре языка. — Новое в лингвистике, вып. V. М., 1970.

3. Вейнрейх У. Опыт семантической теории. — Новое в зарубежной лингвистике, вып. X. М., 1981.

4. Вечер Н. Н. К исследованию лексико-семантических групп глаголов. — Семантика языковых единиц. Л., 1975.

5. Гетман И. М. Системные отношения в лексике и их проявление в речи. — Системное описание лексики германских языков, вып. 3. Л., 1979.

6. Грирорьева С. А. Опыт системного рассмотрения лексики языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук, М., 1967.

7. Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка. — Новое в лингвистике, вып. I, М., 1960.

8. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру. — Новое в лингвистике, вып. II, М., 1962.

9. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. — История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 2 М., 1965.

10. Кузнецова Э. Части речи и лексико-семантические группы слов. — Вопросы языкознания, 1975, № 5.

11. Кузнецова А. И. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования. — М., 1963.

12. Медникова Э. М. Значение слова и методы его исследования. М., 1974.

13. Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков. М., 1896.

14. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. М., 1977.

15. Тезисы пражского лингвистического кружка. — В кн.: История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 2. М., 1965.

16. Толстой Н. И. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии. — Славянское языкознание, М., 1968.

17. Шайкевич А. Дистрибутивно-статистический анализ в семантике. — Принципы и методы семантических исследований М., 1976.

18. Bidu-Vranceanu A. Systematique des noms de couleure, Bucuresti, 1976.

19. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstànds, Heidelberg, 1931.

20. Trier J. Über Wort – und Begriffsfelder. – «Wortfeldsforschusg», Darmstadt, 1973.

I Фәсил.

ШӘХС, ФӘРД ВӘ РӘНК БИЛДИРӘН СӨЗЛӘРИН СЕМАНТИК СИСТЕМИ

Шәхс вә фәрд билдирән сөзләр ады илә шәхс әвәзликләри, һоһумлуг терминләри вә јаш-чинс билдирән сөзләр нәзәрдән кечириләчәкдир. Рәнк билдирән сөзләр дедикдә исә рәнк мәзмунуну ифадә едән сифәтләр вә онлардан васитәсиз, васитәли шәкилдә төрәмә олан фе'л вә исимләр нәзәрдә тутулур.

Гејд етмәлијик ки, һәр бир ајрыча һалда бу вә ја башга тематик група дахил олан ајры-ајры сөзләр дејил, онларын әмәлә кәтирдији семантик систем нәзәрдә тутулур.

Шәхс әвәзликләринин семантик системи

Азәрбајчан дилиндә шәхс әвәзликләринин семантик вә сөздүзәлтмә бахымындан бир-бири илә бағлы олан үч нөвү вардыр. Бунлардан биринчиси ән'әнәви олараг шәхс әвәзлији ады илә танынан сөзләрдир. Шәхс әвәзликләринин башга бир нөвү гајыдыш әвәзлији ады илә мә'лум олан сөзләрдир. Шәхс әвәзликләринин үчүнчү нөвү гејд едилән ики нөвдән төрәмәдир.

Шәхс әвәзликләринин бу үч нөвү бир чох семантик вә грамматик хүсусијјәтләринә көрә бир-биринә охшајыр. Бу үч категоријадан олан әвәзликләр мәнсуб олдуглары тематик групплар, тәшкил етдикләри микросистемләр ичәрисиндә үч шәхс вә ики кәмијјәт үзрә пајлашмышлар. Әсил шәхс әвәзликләри илә гајыдыш әвәзликләри арасында әсас фәрг бундан ибарәтдир ки, шәхс әвәзликләринә хас олан тәчридилик вә дышгарылыг мүгабилиндә гајыдыш әвәзликләринә рефлексивлик хасдыр. Говушуг јахуд аналитик шәхс әвәзликләриндә бу хүсусијјәтләр бирләшир.

Әсил шәхс әвәзликләри. Азәрбајчан дилиндә әсил шәхс әвәзликләри бунлардыр: **мән, сән, о; биз, сиз, онлар.**

һәмин сөзләр арасында ики чүр семантик мүнасибәт өзүнү көстәрир: а) семантик ардычыллыг мүнасибәти **(мән—сән—о; биз—сиз—онлар)**; б) семантик тутум мүнасибәти **(мән—биз, сән—сиз, о—онлар).** Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, семантик ардычыллыг мүнасибәти семантик тутум е'тибары илә бир-биринә бәрабәр олан сөзләр арасында олур. Шәхс әвәзликләринин семантик ардычыллыг мүнасибәтләри мүвафиг мәтнләрдә бол-бол өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Мән** дејирәм: «Фәдәм дәмә». **Сән** дејирсән: «Дамдан-дама» (Мәсәл). Әти **мәним,** сүмүјү **сәнин** (Идиом). **Мән** кедирәм, **о** галыр (Тапмача). **Мән** бахдым, **о**, бахмады (Бајаты). **Сән** биләрсән, **о** биләр (Данышыг). **Сиз** саваша, **биз** тамаша (Овсун). Ачын **сизин** гыллыны, Кәлди **сизим** гудурмуш! (Тапмача). **Онлара** вә **бизләрә** һәмишә ејни көзлә бахмајыблар (Һ. Зәрдаби).

Шәхс әвәзликләринин семантик тутум фәргинә әсасланан мүнасибәти сөздүзәлтмә мүнасибәтиндән төрәмәдир. Мә'лумдур ки, тарихән чәмлик билдирән шәхс әвәзликләри тәклик билдирәнләрдән төрәмәдир. Демәли, вахты илә дилин сөздүзәлтмә еһтијатына дахил олан фактлар сонралар онун лексик-семантик системинин фактына чеврилмишдир.

Гајыдыш әвәзликләри. Гајыдыш әвәзликләринин лексик парадигмасы ашағыдакы сөзләрлә тәмсил олунур: **өзүм, өзүн, өзү; өзүмүз, өзүнүз, өзләри.** Шәхс әвәзликләриндә олдуғу кими, гајыдыш әвәзликләринин дә семантик әлагәси семантик ардычыллыг **(өзүм—өзүн—өзү; өзүмүз—өзүнүз—өзләри)** вә семантик тутум **(өзүм—өзүмүз; өзүн—өзүнүз; өзү—өзләри)** фәргинә әсасланыр. Һәр ики нөвдән олан семантик мүнасибәтләр (еләчә дә сөздүзәлтмә мүнасибәти) мүвафиг шәхсләр вә кәмијјәтләр үзрә диференсиаллашмыш мәнсубијјәт шәкилчиләри илә ифадә олунур. Бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, көстәрилән семантик мүнасибәтләр мәнсубијјәт шәкилчиләри дејил, бүтөв сөзләри сәчијјәләндирир. Мәсәлән: **Өзүм өзүнә** гурбан, Көзләрим көзләринә (Халг маһнысы). Атам атандан пис кишидир, јохса **өзүм өзүндән** пис оғланам?! (Данышыг). Гардаш, нә ишин вар атајнан, анајнан?! [...] **өзүннән, өзүмнән** данышаг (Ч. Мәммәдгулузадә).

Говушуг шәхс әвәзликләри. Говушуг шәхс әвәзликләри ашағыдакылардыр: **мән(им) өзүм, сән(ин) өзүн,**

о(нун) өзү; биз(им) өзүмүз, сиз(ин) өзүнүз, онларын өзләри. Әвәзликләрин көстәрилән нөвү ики чәһәтдән диггәти чәлб едир. Биринчиси, говушуг шәхс әвәзликләри әсил шәхс әвәзликләри илә гајыдыш әвәзликләринин семантик нисбәтини нүмајиш етдирир . Мәсәлән: **мән+ +өзүм=мәним өзүм.** Икинчиси, һәмин әвәзликләр сөз бирләшмәси олмаларына бахмајараг, семантик ардычыллыг вә семантик тутум кими сабит әламәтләрә әсасланараг ајрыча бир лексик парадигма, микросистем әмәлә кәтирирләр. Һәмин әвәзликләрин парадигматик мүнасибәтләри илкин терминләрин лексик-семантик **көстәричиләрини** тәкрар едир. Мәсәлән: **Мәним өзүм** биләрәм. **Сәнин өзүн** биләрсән. **Онун өзү** биләр. **Бизим өзүмүз** биләрик. **Сизин өзүнүз** биләрсиниз. **Онларын өзләри** биләрләр (Ахундов/Әһмәдов. Азәрбајчан дили).

Гоһумлуг терминләринин семантик системи

Гоһумлуг терминләри лүғәтин ән чох ишләнмиш саһәләриндән олса да, онларын тәснифи индијә гәдәр лазымынча јеринә јетирилмәмишдир. Гоһумлуг терминләринин ашағыдакы нөвләри вардыр.

1. Биоложи-сосиоложи гоһумлуг билдирән сөзләр. Бунлар биоложи-сосиоложи ган вә никаһ гоһумлуғу мүнасибәтиндә олан шәхсләри (гоһумлары) билдирир. Мәсәлән: **ата, ана, гардаш, бачы, әр, арвад.** Тәдгигатчылар гоһумлуг терминләриндән данышаркән бир гајда олараг белә сөзләри нәзәрдә тутурлар.

2. Биоложи јох, сосиоложи мә'нада гоһумлуг билдирән сөзләр. Бунлар араларында ган гоһумлуғу олмајан шәхсләрин һүгуги гоһумлуғуну ифадә едирләр. Башга чүр десәк, белә сөзләр өкеј гоһумлары билдирирләр.

3. Гоһумлуг билдирән сөзләр. Бунлар Азәрбајчан дилиндә биринчи бөлкүдәки терминләрдән **-лыг**[4] шәкилчиси илә дүзәлир: **аталыг, аналыг, оғуллуг, гызлыг** вә с. Бунлар семантик вә грамматик чәһәтдән **гоһумлуг** сөзүнүн аналогудурлар.

4. Гоһумлуға јахын мүнасибәтләр билдирән сөзләр (**әркән, евли, дул, сонсуз** вә с.).

Гоһумлуг терминләринин гејд олунан нөвләри мүстәгил микросистемләр әмәлә кәтирир. Бунлары бир-бир нәзәрдән кечирәк.

Биоложи-сосиоложи гоһумлуг билдирән терминләр

Биоложи-сосиоложи гоһумлуг терминләринин ики категоријасы вардыр: 1. Ган гоһумлуғу терминләри. 2. Никаһ гоһумлуғу терминләри. Бунлар мүстәгил микросистемләр әмәлә кәтирирләр. Һәмин микросистемләрдән биринә мәнсуб олан термин мүвафиг микросистем ичәрисиндә башга терминләрлә семантик әлагәјә кирә билир.

Фактики гоһумлуг терминләрини көстәрилән тематик груплар үзрә нәзәрдән кечирәк.

Ган гоһумлуғу терминләри. Ган гоһумлуғу терминләри гоһумлуғун бир дикинә вә ики көндәлән хәтти үзрә гоһумлуг мүнасибәтләри билдирир. Ган гоһумлуғу терминләри арасында семантик мүнасибәтләр ики шәкилдә өзүнү көстәрир: биринчиси, еjни кичик микросистемә мәнсуб олан сөзләр арасында; икинчиси, мүхтәлиф микросистемләрә мәнсуб олан сөзләр арасында.

Ган гоһумлуғу терминләринин мәнсуб олдуглары тематик груплар ичәрисиндә мәхсуси семантик башланғычлары вардыр. Ган гоһумлуғунун дикинә хәтти терминләри силсиләсиндә јүксәлән истигамәтдә семантик башланғыч **ата/ана**, алчалан истигамәтдә исә **оғул/гыз** терминләридир. Биринчи вә икинчи көндәлән хәтләрдә **гардаш, бачы, әми, биби, дајы** вә хала терминләри мүвафиг сөздүзәлтмә сыраларынын семантик башланғыcларыдыр. Беләликлә, ган гоһумлуғу терминләри ашағыдакы терминләрлә тәмсил олунмуш микросистемләри әмәлә кәтирир.

Ган гоһумлуғунун дикинә хәтти үзрә; а) јүксәлән истигамәтдә: (**ата/ана, баба/нәнә, улу баба/улу нәнә**); б) алчалан истигамәтдә (**оғул/гыз, нәвә, нәтичә, көтүчә, јадыча, өтүчә, једдиархадөнән**). Ган гоһумлуғунун биринчи көндәлән хәтти үзрә: а) **гардаш, гардашоғлу/гардашгызы, гардашнәвәси**; б) **бачы, бачыоғлу/бачыгызы, бачынәвәси.** Ган гоһумлуғунун икинчи көндәлән хәтти үзрә; а) **әми, әмиоғлу/әмигызы, әминәвәси, әмизада**; б) **биби, бибиоғлу, бибигызы, бибинәвәси**; в) **дајы, дајыоғлу/дајыгызы, дајынәвәси, дајызада**; г) **хала, халаоғлу/халагызы, халанәвәси.**

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин микросистемләр бир-бириндән кечилмәз аракәсмәләрлә ајрылмамышдыр.

Ајры-ајры микросистемләр ичәрисиндә сөздүзәлтмә вә семантик ардычыллыг мүнасибәтләри һөкм сүрүрсә, микросистемләр арасында гаршылыглы-шәрикли семантик экслик мүнасибәти өзүнү көстәрир. Бу исә конкрет сөзләрин мүнасибәтләриндә тәзаһүр едир.

Ган гоһумлуғунун дикинә хәтти терминләри арасында ашағыдакы семантик әлагә нөвләринә тәсадүф олунур. Биринчиси, чинс фәргинә әсасланан семантик экслик мүнасибәти. Һәмин мүнасибәт ашағыдакы терминләр арасында өзүнү көстәрир.

БАБА—НӘНӘ: **Бабам** сүнни, **нәнәм** шиә, дүрәк мән (Сабир). Онун **бабасы** вә **нәнәси** вахтилә Гарабағдан Ирана кечмишләр (Һәмидә ханым). Вагиф әфсанәјә дөнмүш, **бабаларын** һикмәтинә, **нәнәләрин** нағылларына [...] гарышмыш бир шаирдир (Фикрәт Әмиров).

Һәмин семантик әлагә **баба** вә **нәнә** сөзләринин семантик-сөздүзәлтмә төрәмәләри олан **улу баба** вә **улу нәнә** сөзләринә дә хасдыр.

АТА—АНА: **Атанын** дуасы, **ананын** аһы (Мәсәл). **Анада** вар, **атада** јох (Тапмача). **Атана** нәһләт, Худајар бәј! **Анана** нәһләт, Худајар бәј! (Ч. Мәммәдгулузадә).

ДӘДӘ—НӘНӘ (дај.): **Дәдә** кәтир, **нәнә** һоп! (Мәсәл). **Дәдәси** Донгар әли, **Нәнәси** Јасты Пәри (Тапмача).

ОҒУЛ—ГЫЗ. Әкәр мәним **оғлум**, сәнин **гызын** оларса, сән **гызыны** мәним **оғлума** верәрсән; јох, мәним **гызым**, сәнин **оғлун** оларса, мән **гызымы** сәнин **оғлуна** верәрәм («Таһир-Зөһрә»). **Оғул** архадыр, **гыз** јарашыгдыр (Мәсәл).

Икинчиси, семантик ардычыллыг мүнасибәти. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин семантик әлагә араларында чинс фәрги олмајан гоһумлары ифадә едән терминләр арасында өзүнү көстәрир. Семантик ардычыллыг мүнасибәти истәр ики сөз, истәрсә дә терминләр силсиләсини әһатә едә билир. Мәтнләрдә мувафиг терминләрин садаланмасы авандына **(ата—баба)** вә тәрсинә **(баба—ата)** ардычыллыг шәклиндә мүшаһидә олунур. Авандына сыраланма терминләрин семантик-сөздүзәлтмә ардычыллығына, тәрсинә сыраланма исә нәсилләрин сыраланмасына (ардычыллығына) ујғун кәлир.

Авандына семантик ардычыллыг: **Атадан-бабадан** чинсим Короғлу («Короғлу»). Онун **атасы** да, **бабасы** да, **бабасынын бабасы** да бу маликанәдә бағбан олмушду (Мирзә Ибраһимов). Бизим **оғулларымыздан** вә **нәвәләримиздән** бир мә'рифәт саһиби чыхар (М. Ф. Ахундов). Һамысы **нәвә—нәтичәм, көтүчәләримдир** («Азәрбајчан гадыны», 1978, № 1).

Тәрсинә семантик ардычыллыг: **Улу бабам** Шејх Мәһәммәд Зәндинин нәслиндәндир. **Бабам** Савалан әтәјиндә доғулуб. **Атам** Астарада доғулуб, Өзүм Лерикдә доғулмушам. Ушаглар Бакыда доғулуб. **Нәвәләр** исә Орта Асијада оласыдыр (Данышыг). **Бабасына** ујан **атасынын оғлу** дејил (Мәсәл). **Нәнәм** һәмишә **анама** дејәрди ки, ев һејванына јахшы бах (Ајдын).

Бундан башга, мәтнләрдә терминләр, чинсләр үзрә диференсиаллашмыш шәкилдә вә киши-гадын экслији илә бирликдә семантик ардычыллыг мүнасибәтиндә дә чыхыш едирләр. Мәсәлән: **Атасы** Мисли Гоча. **Анасы** Јајма хатын. **Гызы** елләр көзәли. **Оғлу** елләр дәлиси (Тапмача).

Үчүнчүсү, семантик (гаршылыглы-шәрикли) экслик мүнасибәти. Һәмин әлагә нөвү ган гоһумлуғунун дикинә хәтти үзрә терминләрдән ашағыдакылар арасында өзүнү көстәрир: **ата/ана—оғул/гыз, баба/нәнә—нәвә, улу баба/улу нәнә—нәтичә.** Ган гоһумлуғунун алчалан хәттинин терминләри мүгабилиндә јүксәлән хәтдә ејни сајда терминләр олмадығындан, **көтүчә, јадыча, өтүчә** вә **једдиархадөнән** терминләри гаршылыглы—шәрикли гаршылыгсыз галыр. Гаршылыглы—шәрикли семантик мүнасибәтдә олан терминләр бир-бири илә ја тәкбәтәк (Мәсәлән: **ата—оғул**), ја да өзүнүн башга чинси билдирән «шәрик»и (мәсәлән: **ата/ана—оғул/гыз**) илә бирликдә әлагәләнир.

БАБА—НӘВӘ: Бу дәфә дә **нәвә бабасынын** ишини давам етдирир («Азәрбајчан» 1978, № 2), Кәл отураг **баба, нәвә** (Рәсул Рза). **Бабанын** әлиндән **нәвә** тутар (Мәсәл).

НӘНӘ—НӘВӘ: Сән мәним **нәвәмсән**, мән дә сәнин **нәнәнәм** (Данышыг).

АТА—ОҒУЛ: Вуран **оғул атасына** кәнәшмәз. **Ата** јумагланар, **Оғул** будагланар. (Мәсәл). **Атанын** памбыгатан олмағы **оғула** нә ејиб едәр?! (Н. Б. Вәзиров).

АНА—ОҒУЛ: Мәрд **анадан** мәрд **оғул** (Мәсәл). **Анасы** булагда јатыр, **Оғул** базара кедир (Тапмача).

АТА—ГЫЗ: **Гызын** исмәти, **атанын** дөвләти (Мәсәл). Бөјүннән белә мән сәнин **атанам**, сән мәним **гызымсан** («Ашыг Әләскәр»).

АНА—ГЫЗ: **Анасына** бах, **гызын** ал. **Анасы** чыхан ағачы **гызы** будаг-будаг кәзәр (Мәсәл).

Ата вә **ана** терминләри ејни мәтндә һәм бир-бири илә, һәм дә **оғул** вә **гыз** терминләри илә семантик әкслик мүнасибәтиндә ишләнир. Мәсәлән: Горхаға **оғул** демәз Гочаг **ата**, мәрд **ана** (Бајаты). **Анасы** Јајма хатын, **Атасы** Һәприн гоча, **Гызы** елләр көзәли, **Оғлу** елләр дәлиси. **Анасы** гарача, **гызы** гырмызыча, **оғлу** гыврымча (Тапмача). **Ана гызына** тахт верәр, **ата гызына** бахт (Мәсәл).

Ејни мүнасибәт данышыг дилинә мәхсус олан **дәдә** вә **нәнә** сөзләри илә **оғул** вә **гыз** сөзләри арасында да өзүнү көстәрир:—**Гызым**, сәнә чораб алым?...—Јох, **дәдә**, гурбанын олум (Халг маһнысы).

Ата, ана, дәдә, нәнә терминләри **оғул** вә **гыз** терминләринин чинс көстәричисиз әвәзи олан **бала** сөзү илә дә семантик әкслик мүнасибәтиндә олурлар. Мәсәлән: **Аналар** гурбан олсун өз көрпә **баласына. Ана баладан** аіры динчәлиб јатмаз кечә (Бајаты). **Дәдәли-балалы** јатаг (Данышыг).

Ган гоһумлуғунун биринчи көндәлән хәттинә мәнсуб олан терминләр арасында ашағыдакы семантик әлагә нөвләри өзүнү көстәрир.

Биринчиси, чинс фәргинә әсасланан семантик әкслик мүнасибәти: **гардаш—бачы, гардашоғлу—гардашгызы, бачыоғлу—бачыгызы**. Мәсәлән: **Гардашына** бах, **бачысыны** ал (Мәсәл). **Гардашым** јох деіә сөзүм, **Бачым** јохдур чәкә назым («Таһир-Зөһрә»). Сән мәним **гардашым оғлу**, о да **гардашым гызы**—һансынызын сөзүн дејим?! Бу мәним **бачым оғлу**, бу да мәним **бачым гызыдыр**. (Данышыг).

Икинчиси, семантик-сөздүзәлтмә ардычыллыг мүнасибәти: **гардаш—гардашоғлу/гардашгызы—гардашнәвәси; бачы—бачыоғлу/бачыгызы—бачынәвәси**. Мәсәлән: Мө'мин гадынлара сөјлә ки, өз бәзәкләрини әрләринә, гајнаталарына, оғланларына, **гардашларына, гардашы оғланларына** [...] көстәрә биләрләр (М. Ф. Ахундов).

Үчүнчүсү, төрәдичи әсасларын әкслијинә әсасланан семантик мүнасибәт: **Гардашоғлу—бачыоғлу, гардашгызы—бачыгызы, гардашнәвәси—бачынәвәси**. Мәсәлән: [Бабилик әгидәсинә көрә] кичи үч арвад ала биләр; **гардашы гызыны, бачысы гызыны** арвадлыға гәбул еләмәк мәгбул һесаб едилир (М. Ф. Ахундов).

Ган гоһумлуғунун икинчи көндәлән хәттинә мәнсуб

олан терминләр, јухарыда гејд едилдији кими, дөрд семантик-сөздүзәлтмә сырасы әмәлә кәтирирләр. Һәмин сөз групларынын тәшәккүлүндә ики амил әсас рол ојнајыр: биринчиси, гоһумларын ата вә ана хәттинә мәнсуб олмасы; икинчиси, гоһумларын чинс фәргинә көрә ајырд едилмәси. Гејд олунан сөздүзәлтмә сыраларынын башланғычыны мүвафиг олараг **әми, биби, дајы, хала** сөзләри тәшкил едир.

Икинчи көндәлән хәтт үзрә гоһумлуг терминләри бир-бири илә үч чүр семантик әлагәјә кирә билир: 1. Ејни семантик сөздүзәлтмә групу ичәрисиндә. Буна ујғун кәлән әлагә семантик-сөздүзәлтмә вә чинс фәргинә әсасланан әкслик мүнасибәтләридир. 2. Ата вә ана хәттинә мәнсуб олмагла фәргләнән терминләр арасында семантик әлагәләр өзүнү көстәрир. 3. Ган гоһумлуғунун биринчи вә икинчи көндәлән хәттинә мәнсуб олан терминләр арасында семантик әлагәләр өзүнү көстәрир. Бунлары бир-бир нәзәрдән кечирәк.

Ата хәттинин **әми** сөзү әтрафында груплашан терминләри арасында әсас семантик әлагә семантик-сөздүзәлтмә ардычыллығы мүнасибәтидир. Һәмин әлагә сөздүзәлтмә сырасынын биринчи үзвүндән башлајараг, ахырынчысына гәдәр ики ән јахын термин (**әми—...әмизада**) арасында өзүнү көстәрир. Ејни хүсусијјәт **биби, дајы** вә **хала** сөзләри илә бағлы олан сөздүзәлтмә групларына да хасдыр. Мәсәлән: **Даіым** Һачы Муртуза да бурда иди, **дајыоғлум** Мәшәди Фәтулла да бурда иди. **Дајымын оғлу** бу чавабы кәтирәндә **дајым** узанмышды дөшәјин үстүнә (Ч. Мәммәдгулузадә).

Гејд едилән сөздүзәлтмә групларына хас олан семантик әлагә нөвләриндән бири дә чинс фәргинә әсасланыр. Бу, мүрәккәб гоһумлуг терминләринин тәркибиндәки **оғул** вә **гыз** сөзләринин һесабынадыр. Мүвафиг сөздүзәлтмә групларынын һәр бириндә бу чүр бир чүт термин вардыр: **әмиоғлу—әмигызы, бибиоғлу—бибигызы, дајыоғлу—дајыгызы, халаоғлу—халагызы.**

Чинс фәргинә әсасланан семантик мүнасибәт тез-тез мәтнләрдә мүшаһидә олунур. Мәсәлән: **Әмиоғлу—әмигызы** кәбини көјдә кәсилиб (Мәсәл). **Әмим оғлу** Сабутај, **әмим гызы** Нилуфәр Мүшфиги көрән кими мәни гучагла[дылар] (Дилбәр ханым).

Икинчи көндәлән хәттин терминләри һәм бир-бири

илә, һәм дә биринчи көндәлән хәттин терминләри илә семантик әлагәдә олурлар. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин семантик мүнасибәтләрин әсасы башга-башгадыр. Биринчи вә икинчи көндәлән хәтләрин терминләринин әлагәсини семантик бәрксклик, гаршылыглы-шәрикли әкслик мүнасибәти кими тә'јин етмәк олар. Һәмин семантик әлагә **әми** вә **биби** терминләри илә **гардашоғлу** вә **гардашгызы** терминләри, **дајы** вә **хала** терминләри илә **бачыоғлу** вә **бачыгызы** терминләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Гардашоғлуна әмисинин** көзүнә торпаг төкмәји хатырладан белә тапылмады (Иса Һүсејнов). **Әми** дә өз **гардашы гызын** алармы?! («Нүшаранын нағылы»). **Бачыоғлудур**—һагг алмаз, **Дајыдыр**—диши верәр (Мәсәл). Ја сән пис **бачыоғлусан,** ја да дајын пис **дајыдыр** (Данышыг). О мәнә **«бачыоғлу»,** мән дә она **«дајы»** дејиб доланырдыг (Шүкүр Һәбибзадә). **Бачыоғлуну дајысы** таныдар, **бачыгызыны халасы** (Мәсәл).

Ата вә ана хәтләринә мәнсуб олан терминләр бир-бири илә дә семантик әкслик мүнасибәтиндә ола билирләр. Белә бир әлагә ејни сәвијјәли терминләр **(әми—дајы, әмиоғлу—дајыоғлу** вә с.) арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Дајынла** дағ долан, **әминлә** бағ доланма (Мәсәл). Лап сәнин тәк **әмиләрдир** вә мәним тәк **дајылар** (Сабир). Мәндән салам јетирәсиниз **әмоғлум** Кәрбәлајы Гасыма, **дајыоғлум** Чәфәрә (Ч. Мәммәдгулузадә). Дағыстанда үч икид вар: бири **дајым оғлу,** бири **әмим оғлу,** бирини дә демәз (Мәсәл). **Халаја** дејмәз, **бибијә** дејәр (Тапмача). Арвадын нә гәдәр гоһум-гардашы, чичи-бачысы, **халасы-бибиси** вар, һамысыны дашыјыб төкәсән Данабаш кәндинә. Атам, анам **биби** вә **халам** [...] оруч тутмаға башладылар (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бу гәбилдән олан терминләрин семантик әлагәси мүвафиг гоһумлуг мүнасибәтләринин ејни шәхслә бағлы олмасы илә әлагәдардыр. Онларын ифадә етдији гоһумлар арасында васитәсиз гоһумлуг мүнасибәти олмур. Бу мә'нада ата вә ана хәттинә мәнсуб олан терминләрдән **дајыоғлу/дајыгызы—бибиоғлу/бибигызы** терминләри истисна тәшкил едир. Һәмин терминләрин әлагәси гаршылыглы—шәрикли семантик әкслик мүнасибәти кими сәчијјәләндириләбиләр. Мәсәлән: **Дајыоғлу—бибиоғлу** ојнајын көрәк (Данышыг). Бу терминләр мүвафиг шәкилдә **дајы** вә **биби** сөзләриндән төрәмә олсалар да, онларын мүнасибәти һәмин сөзләрин әлагәсиндән

төрәмә дејилдир. **Дајы** вә **биби** сөзләриндән фәргли олараг **дајыоғлу** вә **бибиоғлу** сөзләринин мүнасибәти башга характерә маликдир.

Никаһ гоһумлуғу терминләри. Азәрбајчан дилиндә никаһ гоһумлуғу терминләри ашағыдакылардыр: **әр, арвад, гајната, гајнана, гајын, гајыноғлу, гајынгызы, балдыз, балдызоғлу, балдызгызы, күрәкән, кәлин, гардашарвады, језнә, әмидосту, дајыдосту, бачанаг, елти, гуда, күнү.**

Һәмин сөзләрдә илк бахышдан нәзәрә чарпан онларын чохунун ган гоһумлуғу терминләри илә әлагәдар олмасыдыр. Ган гоһумлуғу терминләри никаһ гоһумлуғу терминләринин талејиндә ики чүр өзләрини көстәрирләр: биринчиси, онларын мотивләшмәсиндә (мәсәлән: **балдыз—«әрин, арвадын бачысы»**), икинчиси, онларын ачыгашкар сөздүзәлтмә мүнасибәтиндә (мәсәлән, **гардашарвады, дајыдосту** вә с.). Бунунла јанашы, мотивләшмә бахымындан ган гоһумлуғу терминләри илә бағлы олмајан никаһ гоһумлуғу терминләри дә вардыр: **әр, арвад, күнү, елти, бачанаг, гуда.**

Ган гоһумлуғу терминләри илә мүхтәлиф әлагә вә мүнасибәтләринә бахмајараг, никаһ гоһумлуғу терминләри ајрыча бир микросистем әмәлә кәтирирләр. Никаһ гоһумлуғу терминләри үч чүр семантик мүнасибәтлә характеризә олунурлар: а) системичәриси мүнасибәтләр; б) ган гоһумлуғу терминләри илә сөздүзәлтмә вә семантик мотивләшмә мүнасибәти; в) ган гоһумлуғу терминләри илә семантик нисбәт мүнасибәти.

Системичәриси мүнасибәтләр чинс фәрги вә гаршылыглы-шәрикли нисбәт әлагәсинә әсасланыр. Бә'зи терминләрин (мәсәлән: **әр-арвад**) әлагәсиндә һәмин семантик әламәтләрин һәр икиси өзүнү көстәрир.

Чинс фәргинә әсасланан семантик мүнасибәт ашағыдакы никаһ гоһумлуғу терминләри арасында мүшаһидә олунур.

ӘР—АРВАД: **Арвадын** исмәти, **әрин** иззәти. **Әрнән арвадын** торпағы бир јердән көтүрүлүб. **Әр** ахар чајдыр; **арвад** исә бәнд (Мәсәл).

ГАЈНАТА—ГАЈНАНА: **Гајнатам** дөвләтли олсун, **гајнанам** сәхавәтли. **Гајнанам** гајнар газан—чошар-дошар; **Гајнатам** сәлб ағачы—көјә галхар (Мәсәл).

ГАЈЫН—БАЛДЫЗ: **Балдызым** сары санчаг—санчар гачар; **Гајным** гајын ағачы—көлкәсиндә чејран јатар

(Мәсәл). Сән мәним **гајнымсан**, бачын да **балдызым** (Дә-нышыг).

Гаршылыглы-шәрикли семантик экслик мүнасибәти ашағыдакы терминләр арасында өзүнү көстәрир.

ГАЈНАТА//ГАЈНАНА—КӘЛИН: **Гајнана**, мәкәр **кә-лин** олмамысан?! (Мәсәл). Гој сағ олсун **гајната**, һөрмәт едир **кәлинә** (Бајаты). **Гајнана** илә **гајната кәлини** тәрбијә етмәји гәрара алырлар («Рәвајәтли ифадәләр»).

ГАЈНАТА//ГАЈНАНА—КҮРӘКӘН: **Гајнанасы** тез-тез дәниз сәфәрләриндә мәрһум әринин башына кәлән сәркүзәштләрдән **күрәкәнинә*** нағыл едәрди (М. Ф. Ахундов).

Ејни семантик әлагә **әмидосту** вә **гајыноғлу/гајынгызы, дајыдосту** вә **балдызоғлу/балдызгызы** терминләри арасында да өзүнү көстәрир.

Ган вә никаһ гоһумлуғу терминләриндән ашағыдакылар мүнтәзәм гаршылашма мүнасибәтиндә олур.

АТА—ГАЈНАТА: **Атамдан** јахшы **гајната!** («Китаби-Дәдә Горгуд»). **Гајнатандыр** сәнин **атан**(Халг маһнысы).

АНА—ГАЈНАНА: **Анамдан** јахшы **гајнана!** («Китаби-Дәдә Горгуд»). **Гајнанандыр** сәнин **анан** (Халг маһнысы). **Анасын** севән оғул Севәр **гајынанасын** (Бајаты).

ГАРДАШ—ГАЈЫН: **Гајынындыр** сәнә **гардаш** (Халг маһнысы).

БАЧЫ—БАЛДЫЗ: **Балдызындыр** сәнә **бачы** (Халг маһнысы).

Никаһ гоһумлуғу терминләриндән бә'зиләри мәнсуб олдуглары микросистем ичәрисиндә тәчридолунмуш мөвге тутуб, башга терминләрлә семантик әлагәјә кирмирләр. Бунлар ашағыдакылардыр: **гуда, бачанаг, елти, күнү.** Һәмин сөзләр, гоһумлуг терминләринин эксәријјәтинин әксинә олараг, фәрдиләшдиричи дејил, ејниләшдиричи, тәснифедичи характер дашыјыр. Бу өзүнү онда көстәрир ки, һәмин терминләр предикатив функсијада чыхыш едәркән мүтләг ики субјект тәләб едирләр. Мәсәлән: Мән вә о бачанағыг. Тәснифедичилик ган гоһумлуғу терминләриндән дә бир гисминә хасдыр. Мәсәлән, **әмиоғлу, әмигызы, халаоғлу, халагызы** терминләри дә ејни чинсдән олуб, араларында ејни гоһумлуг мүнасибәти олан шәхсләр барәсиндә ишләнәндә тәснифедичилик хүсусијјәти нүмајиш етдирир. Мәсәлән: Мән вә о халаоғлујуг. Һәтта ејни гоһумлуг мүнасибәтинин чинс әламәти нејт-

* Мәнбәдә сәһвән «језнә» кетмишдир.

шәрикли олмајан терминләрлә ејнихарактерли мүнасибәтләр әсасында сөз бирликләри әмәлә кәтирир. Һәмин терминләрин әлагәләри јухарыдакы схем (ромб) үзрә тәсәввүр олуна биләр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәмин ромбун кәнарларындакы (сағ вә сол тәрәфләриндәки) терминләр бир-бири илә үмуми әламәтә малик дејилләр. Дедијимизә **гајната, гајнана, күрәкән, кәлин; гајын, балдыз, језнә, гардашарвады** терминләринин әмәлә кәтирдикләри бирликләр мисал ола биләр. Гејд олунан семантик мүнасибәтләр шәбәкәсини бир сөз бирлијинин тимсалында нәзәрдән кечирәк.

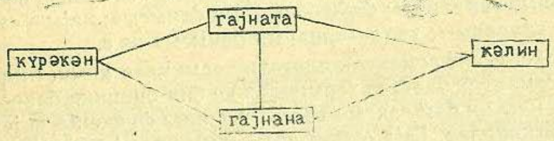

«Гоһумлуг дәрәчәси» вә «чинс» семантик тәркиб һиссәләри олан терминләр чинс әламәти нејтраллашмыш терминләрлә гаршылашдығы һалларда онларын семантик әлагәләри үчбучаглы шәклиндә тәсәввүр олуна биләр. Мүвафиг термин бирликләри ашағыдакылардыр: **баба//нәнә—нәвә; улу баба//улу нәнә—нәтичә.** Гејд едилән семантик әлагәләр шәбәкәсини һәмин сөз бирликләриндән биринин тимсалында нәзәрдән кечирәк.

Гоһумлуг терминләри арасында минимал семантик

21-29 yoxudur

әлагә бир семантик әламәтә әсасланыр (мәсәлән, **гардаш—бачы, әр—арвад** сөз чүтләриндә олдуғу кими).

Нәһајәт, башга терминләрин семантикасына әсасланса да, һеч бир терминлә ачыг-ашкар семантик мүнасибәтдә олмајан терминләр дә вардыр. Мәсәлән: **бачанаг, елти, гуда, күнү** (јухары бах). Бунлар семантик чәһәтдән гаршылыгсыздыр.

Бүтүн бу һаггында данышылан семантик әлагә нөвләри гоһумлуг терминләринин експлисит (ачыг-ашкар) семантик мүнасибәтләринә мисалдыр. Бундан башга, гоһумлуг терминләри арасында имплисит (өртүлү) семантик әлагәләр дә вардыр вә дејә биләрик ки, бу, истиснасыз олараг бүтүн експлисит мүнасибәтләрсиз гоһумлуг терминләринә хас олан бир кејфијјәтдир. Мәсәлән: **әми**—«атанын гардашы»; **биби**—«атанын бачысы»; **дајы**—«ананын гардашы»; **хала**—«ананын бачысы» вә с.

Експлисит семантик әлагәли терминләр кими, имплисит семантик әлагәли терминләр дә бир-биринин барәсиндә семантик башланғыч вә мотивләшмә функсијасы јеринә јетирирләр. Геід етмәк лазымдыр ки, ифадә етдикләри гоһумлуг дәрәчәси ејни олуб, чинс әламәтинә көрә фәргләнән терминләр онларла гаршылыглы-шәрикли семантик әлагәдә олан терминләрә мүнасибәтдә көтүрүләркән онларын чинс әламәти нејтраллашыр. Онлар ики јох, бир семантик башланғыч тәшкил едирләр. Белә бир вәзијјәт мотивләшмә һадисәсиндә дә өз әксини тапыр.

Ејни сөзүн бир нечә мотивләшмәси ола билмәси факты артыг дилчиләрин нәзәрини чәлб етмишдир. И. С. Улуханов бу һагда јазыр: «Јеканә олмајан мотивләшмә ејни бир сөзүн бир нечә сөзлә мотивләшмәсидир [...] Бирдән артыг мотивләшмәси олан сөзләр синхроник планда ејни заманда мүхтәлиф сөздүзәлтмә үсулуна аид олан сөзләр кими шәрһ едилә биләр. Лакин мотивләшмәнин чохлуғу һеч дә һәмишә сөзүн дүзәлтмә структуру шәрһинин чохлуғуна апарыб чыхармыр [2. *43*].

Бизим нәзәрдә тутдуғумуз мотивләшмә И. С. Улухановун бәһс етдијиндән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнир. Улуханов шәкилчиләрдә өз ифадәсини тапмыш мотивләшмәдән данышыр. Биз исә формал чәһәтдән ифадә олунмамыш мотивләшмә нөвләрини дә нәзәрә алырыг. Бу гәбилдән олан мотивләшмә терминләрин семантик мүнасибәтиндә өзүнү көстәрир. Семантик мотивләшмәнин ики

нөвү вардыр:

1. Икиистигамәтли (икибашлы) гаршылыглы мотивләшмә. Бу, терминләрин гаршылыглы олараг бир-бирини мотивләшдирдији һаллара аиддир (**ата—ана, ата—оғул, ата—гыз, ана—гыз: әр—арвад**).

2. Бириистигамәтли (биртәрәфли) мотивләшмә. Бура **арвад—гајын/балдыз** сөзләри арасындакы үстүөртүлү мотивләшмәдән савајы, семантик ардычыллыг мүнасибәтиндә олан терминләр арасындакы мотивләшмә (мәсәлән: **нәвә**—«оғул вә гызын өвлады», **нәтичә**—«нәвәнин өвлады»), ән'әнәви мә'нада ади сөздүзәлтмә мотивләшмәси (мәсәлән: **гардаш—гардашоғлу**) дә аиддир.

Јаш-чинс билдирән сөзләрин семантик системи

Јаш-чинс билдирән адлар мараглы семантик хүсусијјәтләри илә диггәти чәлб едән сөз категоријасыдыр. Тәсадүфи дејил ки, лингвистләри бунларын мүхтәлиф аспектләри марагландырмышдыр. Мәсәлән, У. Вејнрејх јаш-чинс адлары илә әлагәдар олараг белә бир мәсәлә ирәли сүрмүшдүр: «Һесаб етмәк олармы ки, туталым, «чинс» вә «јаш» семантик тәркиб һиссәләри [...] адәтән бир јердә гаршыја чыхырлар?» [1. *218*]. Бизим мүвафиг сөзләр үзәриндә апардығымыз тәдгигатлар һәмин суала гәт'и бир чаваб вермәји мүмкүн едир. Јаш вә чинс семантик тәркиб һиссәләри һеч дә һәмишә бир јердә гаршыја чыхмыр. «Чинс» семантик тәркиб һиссәли бир чох сөзләрдә «јаш» тәркиб һиссәси олмур вә, әксинә, «јаш» тәркиб һиссәли бир чох сөзләрдә «чинс» тәркиб һиссәси нејтраллашмыш олур. Ф. Палмер инкилисчәдә вә башга дилләрдә чанлы варлыглара аид олан бир чох сөзләрин үчшәр бөлүндүјүнә диггәт јетирмишдир (мәсәлән, бу чүр: **киши—гадын—ушаг; буға—инәк—бузов; гоч—гојун—гузу; габан—донуз—чошга**) [4. *86*]. Ф. Палмерин мүшаһидәси илә әлагәдар олараг дејә биләрик ки, ајры-ајры һејван нөвләринә аид олан сөзләр һеч дә ејни сајда дејилдир. Һәр һалда, Азәрбајчан дилиндә јалныз донуз адлары үчшәр терминләрдән ибарәтдир. Әксәр һејван адларынын сајы үчдән артыгдыр. Анчаг үч сајы мүвафиг сөзләрдән өтрү минимал кәмијјәт дејилдир. Мәсәлән, пишик адлары ики лексик ваһиддән (**пишик-мавры**) ибарәтдир.

Јаш—чинс адлары дилин лексикасыны системли шәкилдә өјрәнмәјә имкан верән сөз категоријасыдыр. Азәрбајчан дилиндә јаш-чинс билдирән сөзләр чохдур. Бунлар һансы чанлы варлыглара мәнсубијјәтиндән асылы олараг ики бөјүк групa бөлүнүр: 1. Инсан адлары. 2. Һејван адлары.

Инсан адлары

Јаш-чинс билдирән инсан адлары **јекчинс** дејилдир. Азәрбајчан дилиндә бунларын бир нечә нөвү вардыр: 1. Гоһумлуг терминләри. 2. Јаш-чинс евфемизмләри. 3. Јаш-чинс адлары.

Гоһумлуг терминләри. Јаш-чинс билдирән инсан адларынын ән бөјүк категоријасы гоһумлуг терминләридир. Гоһумлуг терминләри ичәрисиндә сөзләрин чинс әламәтинә көрә диференсиаллашмасына бундан габаг да тез-тез раст кәлдик. Чох вахт гоһумлуг дәрәчәси ејни олан шәхсләр јалныз чинс әламәтинә көрә башга-башга терминләрлә ифадә олунур. Бура **гардаш/бачы, әр/арвад** кими ади һаллардан савајы, **әми/биби, дајы/хала** сөзләри илә тәмсил олунмуш даһа мүрәкәб һаллар да аиддир. Бундан башга, гоһумлуг терминләринин бә'зиләринин мәзмунунда «чинс» әламәти онларын тәркибиндәки оғул вә ја гыз үнсүрләри илә ифадә олунур. мәсәлән: **гардашоғлу, гардашгызы.**

Азәрбајчан дилиндә гоһумлуг дәрәчәләри ејни олан шәхсләрин јаш фәргини ифадә етмәк үчүн **бөјүк, ортанчыл** вә **кичик** детерминативләриндән истифадә олунур. Бу чүр терминләрдән **оғул, гыз, нәвә, гардаш, бачы, әми, биби, дајы, хала, күрәкән, кәлин, гајын балдыз** вә с. сөзләрини гејд етмәк олар.

Һәмин мүрәккәб ифадәләр тез-тез семантик чәһәтдән бир-бири илә әлагәдар олараг ишләнир. Мәсәлән: Падшаһ [...] вәзирин гызыны **бөјүк оғлуна**, вәкилин **гызыны ортанчыл оғлуна** алды. **Кичик оғлуна** тој еләмәди («Шаһзадә вә Гурбаға» нағылы). Вәзир **бөјүк гызыны** јанына чағырыб деди. Вәзир **ортанчыл гызыны** өзүјнән апарды. Вәзирин үмиди бирчә **кичик гызына** галмышды * («Бәни-

* Бә'зән **гыз** сөзү «гыз ушағы» мә'насында јаш билдирән детерминантла биркә ишләнир. Мәсәлән: **Бөјүк гызы** вәзирин **оғлуна**, **ортанчыл [гызы]** вәкилин оғлуна, **кичик гызы** да Мәликмәммәдә вердиләр («Мәликмәммәд» нағылы). Бунун **гыз** гоһумлуг термининә гарышачағы јохдур.

даш шәһәринин сирри» нағылы). **Бөјүк гардашла ортанчыл гардаш** данышмадылар. **Кичик гардаш** деди («Јусиф вә Сәнубәр» нағылы). **Бөјүк бачы** илә **ортанчыл бачы кичик бачыларынын** дәмирчи Сәмәди севдијини аталарына сөјләдиләр («Јетим гызлар» нағылы).

Јаш-чинс евфемизмләри. Азәрбајчан дилиндә гоһумлуг терминләринин әвәзиндә ишләнән бир сыра евфемизмләр вардыр. Мәсәлән, **моллаәми, ағаәми, шәкәрәми, шир(ин)әми, мирзәми, балаәми** сөзләри јаша көрә биринчидән тутмуш једдинчијә гәдәр олан әмиләрә аиддир.* Өзлүјүндә мараглы дил фактлары кими диггәти чәлб едән бу сөзләр мәһәлли характер дашыјыб, нә үмумхалг данышыг дилиндә, нә дә әдәби дилдә әһәмијјәтли јер тутмур. Ејни сөзләри Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәтинә дүшмүш ашағыдакы евфемизмләр һаггында да демәк олар: **ағабачы**—бөјүк гардаш, дајы вә башга гоһумларын арвадларына һөрмәт үчүн верилән ад (АДИЛ, 1, 35); **ағададаш**—кичик гардашларын бөјүк гардаша, јахуд кечмишдә кәлинләрин бөјүк гајынларына һөрмәт үчүн вердикләри ад (АДИЛ 1, 35); **ағадајы**—бөјүк дајыја һөрмәт үчүн верилән ад (АДИЛ 1, 35); **ағаәми**—бөјүк әмијә һөрмәт үчүн верилән ад (АДИЛ 1, 35); **ағанәнә**—аиләнин ағбирчәјинә, һөрмәтли гадына верилән ад (АДИЛ 1, 36).

Јаш-чинс билдирән адлар. Јаш-чинс билдирән инсан адларынын ән мүһүм категоријасы инсаны көрпәликдән гочалана гәдәр һәр ики чинс үзрә ифадә едән сөзләрдир: **чаға**—«гырхлы ушаг»; **гырхлы ушаг**—«доғулдуғу күндән 40 күн кечмәмиш ушаг»; **оғлан**—«киши чинсиндән олан ушаг»; **гыз**—«гадын чинсиндән олан ушаг»; **јенијетмә**—«13—17 јашлы оғлан, гыз»; **әркән оғлан**—«евләнмәли оғлан»; **әркән/әрлик гыз**—«әрә кетмәли гыз»; **тәзә бәј**—«тәзәчә евләнмиш оғлан»; **тәзә кәлин**—«тәзәчә әрә кетмиш гыз»; **кәлин**—«әрдә олан чаван гадын»; **киши**—«киши чинсиндән јашлы адам»; **гадын/арвад**—«гадын чинсиндән јашлы адам»; **гоча**—«јашы өтмүш киши»; **гары**—«јашы өтмүш гадын»; **ағсаггал**—«дүнјакөрмүш гоча»; **ағбирчәк**—«дүнјакөрмүш гары».

Көрүндүјү кими, јаш-чинс билдирән инсан адларынын

* Һәмин фактлары бизә ф. е. н. Нәркиз Рәһимзадә вермишдир.

бә'зиләри фәрдләрин сосиал вәзијјәтинә даир мә'лумата маликдир.

Јаш-чинс билдирән инсан адлары арасында мүхтәлиф семантик мүнасибәтләр өзүнү көстәрир. Һәмин әлагәләрин ашағыдакы нөвләри вардыр: а) ејни јаша аид олан сөзләрин чинс фәргинә әсасланан экслик мүнасибәти; б) ејни чинсә аид олан сөзләрин јаш фәргинә әсасланан экслик мүнасибәти. Анчаг нәзәрә алмаг лазымдыр ки, тәснифетмә бахымындан јаш вә чинс әламәтләринин ролу ејни дејилдир. Јаш категоријасы Азәрбајчан дилиндә бөјүк лексик синифләр јаратмыр; чинс категоријасы исә мүвафиг лексемләри ики бөјүк синфә ајырмаға имкан верир. Јаш-чинс билдирән адлары чинс категоријасына ујғун олараг ики синфә ајырмаг мүмкүндүр: 1. Киши чинсинә аид оланлар. 2. Гадын чинсинә аид оланлар. Јаш-чинс билдирән инсан адлары ики шәкилдә семантик әлагәдә ола билирләр. Биринчиси, ајры-ајры синифләр ичәрисиндә. Бу заман терминләр јалныз јаш фәргинә әсасән әлагәләнирләр. Икинчиси, синифләр арасында. Бу заман сөзләрин семантик әлагәси чинс фәргинә әсасланыр. Бунлары бир-бир нәзәрдән кечирәк.

Киши чинсинә аид олан сөзләр арасында семантик әлагәләр. Гејд етдијимиз кими, киши чинсинә аид олан сөзләр јаш фәргинә көрә семантик экслик мүнсибәтиндә олурлар. Һәмин әламәтә көрә гаршылашан терминләрә ашағыдакылар мисал ола биләр; **көрпә-кәнч, оғлан—киши, чаван—гоча, јашлы—чаван, ушаг—бөјүк, чаһыл—аһыл** вә с. Бу чүр гаршылашмалара мәтнләрдә тез-тез раст кәлмәк олур. Мәсәлән: **Көрпәләр** бөјүдү, **кәнчләр** гочалды (Сәмәд Вурғун). **Ушағын ушаг** јери вар, **бөјүјүн бөјүк** (Мәсәл). **Ушагнан ушагдыр, бөјүкнән бөјүк** (Идиом). **Ушаглар** күчәләрдә ојналлар вә **бөјүк кишиләр** онлара кушеји-чешм илә бахыб тәәччүб едиб күләлләр («Әкинчи»). Бунун арвадынын бири **кәнч**, бири **јашлы** иди (Ј. В. Чәмәнзәминли). Хорузкөз **оғлан** кәрәк—Дул **кишијә** кетмәрәм! (Бајаты). Сизи чох **јашлы** зәнн едирдим, **чаванмышсыныз** (Ч. Мәммәдгулузадә). Кедирсән, **чавана** кет, **Гочанын** бәласы вар. **Чаһыл** илә бал јемә, **Аһыл** илә даш дашы (Бајаты). **Аһыла** кедән гујруг јејәр, **Чаһыла** кедән јумруг (Мәсәл).

Гадын чинсинә аид олан сөзләр арасында семантик әлагәләр. Киши чинсинә аид олан сөзләрдә олдуғу кими, гадын чинсинә аид олан сөзләр арасында да семантик әлагәләр јаш фәргинә әсасланыр. Һәмин әламәтә көрә ашағыдакы сөзләр арасында семантик мүнасибәтдән данышмаг олар: **гыз—кәлин, гыз—арвад, арвад—гары** вә с. Гадын чинси билдирән исимләрин јаш фәргинә әсасланан гаршылашмасына мәтнләрдә тез-тез раст кәлмәк олур. Кәзән **гыздан кәлин** олмаз (Мәсәл). Һәр нә десән, **гыза** де, **Кәлин** кәләкбаз олар (Бајаты). **Арвадларын** әри, вар, **Гызларын** да танрысы (Мәсәл). **Гарыја гыз** ојуну јарашмаз (Мәсәл). Сөјләјән **гарыдан**, күләјән **гыздан**, Кәзәјән **кәлиндән** лоту јахшыдыр. («Аббас вә Күлкәз»). Гоча **гарылар** [...] көјчәк **арвадлар** [...] Нишанлы **гызлар** Бу балама гурбан (Охшама).

Киши вә гадын чинсләринә аид олан сөзләр арасында семантик әлагәләр. Јаш-чинс билдирән инсан адларынын чоху киши вә гадын чинсләри үзрә паралел лексемләрә маликдир, белә ки, киши чинси билдирән лексик ваһидин гадын чинси билдирәнләр арасында мүгабили олур (Мәсәлән: **оғлан—гыз, киши-гадын** вә с.). Инсан адларындан бә'зиләри чинсләр үзрә диференсиаллашмајыб, һәр ики синфә аид олур. Бунлар бир гајда олараг кичик фәрдләри билдирән сөзләрдир. Ејни хүсусијјәт гоһумлуг терминләри вә һејван адларына да хасдыр. Киши вә гадын чинсләринә аид олан сөзләр јаш ејнијјәти әсасында семантик әлагәјә кирир. Буну ашағыдакы термин чүтләриндә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.

ОҒЛАН—ГЫЗ: Әләмдолағынын алтындан **оғлан** кечсә, дөнүб **гыз** олар, **гыз** кечсә, дөнүб **оғлан** олар (Халг инамы). **Гыз** кејвәни—ев хараб, **Оғлан** кејха—кәнд хараб. **Гыз** евиндә тојдур, **оғлан** евинин хәбәри јох (Мәсәл). **Оғлан** кәлдин, **гыз**? (Идиом).

КИШИ—ГАДЫН: Авропа чамааты **гадынлы-кишили** 5—6 илин әрзиндә һамысы савадлы ола биләрләр. Иран чамаатынын **гадынлы-кишили** савадланмасы үчүн нә етмәк лазымдыр? (М. Ф. Ахундов). Инди **гадынлар** олуб чөл адамы, **кишиләр** олуб ев адамы (Данышыг).

КИШИ—АРВАД: **Киши** селдир, **арвад** көл. **Арвад** гоһуму јүк дибиндә, **киши** гоһуму мых дибиндә (Мәсәл).

Бизим јерин адәти беләдир ки, **киши арвадсыз** олмаз; кәлмишик сәни евләндирәк. Бизим јердә адәтдир, **арвад** өләндә **кишини** дә онунла бир јердә басдырырыг («Нахырчы» нағылы).

ГОЧА—ГАРЫ: Балама гурбан олсун Доггуз **гоча**, он **гары** (Охшама). Бир **гоча** варды, бир дә онун **гарысы** («Күнәшин нағылы»), һәмчинин бах: **ағсаггал, ағбирчәк.**

АҒСАГГАЛ—АҒБИРЧӘК: Бизим **ағсаггалымыз** да вар, **ағбирчәјимиз** дә (Данышыг). Һәмчинин мүг ет.: **Ағсаггаллы** гочалары чох ағлатмышам. **Ағбирчәкли** гарылары чох ағлатмышам («Китаби-Дәдә Горгуд»).

Гоһумлуг терминләри илә јаш-чинс билдирән сөзләр арасында семантик мүнасибәт

Билдијимиз кими, гоһумлуг терминләринин семантик тәркибиндә «јаш» вә «чинс» әламәтләри вардыр. Бу бахымдан гоһумлуг терминләри илә јаш-чинс билдирән сөзләр арасында мүәјјән мүтабиглик өзүнү көстәрир вә буну бир нечә мәгамда мүшаһидә етмәк олур. Биринчиси, гоһумлуг терминләри нәзакәт мәгамында гоһум олмајан шәхсләр барәсиндә ишләнәркән; бу заман мүрачиәт едилән јахуд һаггында данышылан шәхсин јашы вә чинси нәзәрә алыныр. Мәсәлән: **баба**—гоча киши барәсиндә; **нәнә**—гары барәсиндә; **ата**—јашлы киши барәсиндә; **ана**—јашлы гадын барәсиндә; **гаға/гардаш**—өзүндән чох бөјүк олмајан киши (оғлан) барәсиндә; **бачы**—өзүндән чох бөјүк олмајан гадын (гыз) барәсиндә; **әми, дајы**—өзүндән чох бөјүк (јашлы) киши барәсиндә; **биби, хала**—өзүндән чох бөјүк гадын барәсиндә; **бала**—өзүндән чох кичик олан ушаг (адам) барәсиндә; **оғлум**—өзүндән чох кичик оғлан барәсиндә; **гызым**—өзүндән чох кичик гыз барәсиндә. Мәсәлән: Пирә **«ата»** дедим, чавана **«гардаш»**, **Ана—бачы** билдим гызы, кәлини (Ашыг Әләскәр).

Бир сыра гоһумлуг терминләринин шәхсләрин бир **нөв** сосиал вәзијјәтини билдирдији һаллар да бура аиддир: Јалан сатар евиндәки **ана** олмуш гадына. Һәр ағсаггал **ата,** ағбирчәк **ана** һөрмәтлә јад едир јолдаш Исламы. **Кәлинләр** дә, ағ бирчәкли **гарылар** да Фәрһад кими күлүнк вурур бу дијарда (Сәмәд Вурғун). Бәјәнмир **кәлинләр, гызлар** да мәни (Ашыг Әләскәр).

Икинчиси, јаш-чинс билдирән сөзләрин гоһумлуг терминләри јериндә ишләнмәси шәклиндә. Бура **киши** сөзүнүн «әр», **оғлан** сөзүнүн «оғул», **ушаг** сөзүнүн **«өвлад»** вә с. мәгамында ишләнмәси аиддир. Мәсәлән: **Кишин** евдәдир? (Данышыг). **Оғланым!** Сән инсансан, һејванла мүсаһиб олмағыл («Китаби-Дәдә Горгуд»). Бошасам, горхурам **оғланларымдан** (Ашыг Әләскәр). Мән бир **ушаг,** сән бир ана (Сәмәд Вурғун).

Үчүнчүсү, јаш-чинс билдирән сөзләрлә гоһумлуг терминләри арасында семантик үмумилик фономорфоложи чәһәтдән мүштәрәк олан бә'зи терминләрин семантик диффузијаја уғрамасы һадисәсиндә дә өзүнү көстәрир. Бу һадисә даһа чох гадын чинси билдирән сөзләрдән **арвад:** 1. «гадын», 2. «һәјат јолдашы»; **гыз** 1. «гыз ушағы»; 2. «гыз өвлады» кими сөзләрдә мүшаһидә олунур. Јаш-чинс билдирән сөзләр вә гоһумлуг терминләринин семантик системләриндә **арвад** вә **гыз** сөзләри мувафиг олараг **киши, оғлан** вә **әр, оғул** терминләри илә гаршылашмагла өз мә'наларыны конкретләшдирир (Бах: мувафиг сөзләрин семантик системләри бәһсләри).

Бу чүр ики семантик системә аид олан сөзләр (бунлары **арвад**$_1$, **арвад**$_2$, **гыз**$_1$, **гыз**$_2$ шәклиндә ишарәләндирмәк олар) семантик чәһәтдән гаршылаша билирләр. Лакин онларын семиотик статусу ејни олмур. Мәсәлән: **О арвад** [....] сәнә **арвад** олмајачаг. Инди о **арвад** олду мәним кәбинли **арвадым.** Кәрбәлајы Мәммәдәлини говлајан **арвад** онун «Әрәбләр»дәки **арвады** имиш. **Әр-арвад** көрдүләр ки, һәјәтә бир улағ кирди, үстүндә бир **арвад,** јанында бир **киши** (Ч. Мәммәдгулузадә). **Арвад әринин** ән јахын досту олмалыдыр. **Кишинин арвадындан** кизлин кәрәк һеч бир иши олмасын. **Арвад** да **әрини** дүшүнмәлидир (Ј. В. Чәмәнзәминли). Ај **гыз,** кимин **гызысан?** (Халг маһнысы). **Гызын** јериндә **гызам,** атам јериндә **кишисән** (Телевизија). **Оғлуна гыз** ахтарынча **гызына оғлан** ахтар (Мәсәл).

Арвад вә **гыз** сөзләри биринчи һалда референтә малик олан јаш-чинс билдирән сөз кими, икинчи һалда исә референти олмајан мүнасибәт билдирән сөз, јә'ни гоһумлуг термини кими өзүнү көстәрир.

Бундан башга, биз гоһумлуг терминләриндән данышаркән **-лыг**[4] шәкилчиси васитәси илә дүзәлиб, гоһум-

луг мүнасибәти билдирән терминләрә дә тохундуг. Бунларын арасында **гызлыг** вә **кәлинлик** сөзләри дә вардыр. Лакин мүвафиг материаллары диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, еjни шәкилчи илә **гыз** фонемләр бирлиjинин тәкчә «гыз өвлад» вә **кәлин** фонемләр бирлиjинин «оғлун арвады» мә'насындан деjил, онларын мүвафиг олараг «гыз ушағы» вә «әрдә олан чаван гадын» мә'наларындан да мүчәррәд мә'налы исимләр дүзәлир. Мәсәлән, ашағыдакы нүмунәләрә фикир верәк: **Кәлинлиjим, гызлығым**—Дараjы туман дизлиjим. **Гызлығы** нә иди ки, **кәлинлиjи** дә нә ола?! (Мәсәл). Гејд етмәк лазымдыр ки, **гызлыг** вә **кәлинлик** сөзләри јалныз бу мә'нада бир-бири илә семантик әкслик мүнасибәтиндә ола билирләр. Демәли, Азәрбајчан дилинин лексик системиндә **кәлин** вә **гыз** сөзләри кими, онларын төрәмәләри дә омоним статусуна маликдир. **-лыг**[4] шәкилчиси илә јаш-чинс билдирән сөзләрдән мүчәррәд мә'налы исимләрин дүзәлмәси јалныз бу ики нүмунә илә мәһдудлашмыр. Бүтүн јаш-чинс билдирән инсан адларындан бу чүр исимләр дүзәлтмәк мүмкүндүр. Мәсәлән: **Ушаглыг** вә **кәнчлик** дөврү чатынча Өзүмү көстәрдим дүшкүн бир гоча (Низами). **Чаванлыгда** отурар, **гочалыгда** јырғаланар. **Чаванлыгда** олар гара, **гочалыгда** охшар гара. **Ушаглыгда** ағ саггал, **Чаванлыгда** алсаггал, **Гочалыгда** гырсаггал (Тапмача). **Гочалыг** кәлди-кетмәздир, **чаванлыг** кетдикәлмәздир (Мәсәл). Нә кишиләриндә кишиликдән бир әламәт галыб, нә дә арвадларында гадынлыг тәравәти вә ләтафәти көрүнүр (Зејналабдин Марағаји).

Һејван адлары

Јаш-чинс билдирән һејван адларынын мүхтәлиф категоријалары вардыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, ајры-ајры һејван нөвләри үзрә јаш-чинс билдирән сөзләрин сајы һеч дә еjни дејилдир. Һејван адларынын сајы мүвафиг һејван нөвүнүн халгын тәсәррүфат һәјаты вә мәишәтиндә тутдуғу јерлә бағлыдыр.

Һејван адларынын ики мүһүм категоријасы вардыр: 1. Ајры-ајры һејван нөвләрини билдирәнләр. Мәсәлән: **ат, ешшәк, гатыр, дәвә, гарамал, чамыш, гојун, кечи, ит, пишик, донуз, тојуг.** 2. Ајры-ајры һејван нөвләринин јаш вә чинс үзрә фәргләрини билдирәнләр. Мәсәлән: **нәр, маја, көшәк.** Бә'зи һејванларын үмуми нөвү вә дишиси еjни адла ифадә олунур. Мәсәлән, **чамыш, гојун, кечи, донуз, тојуг** сөзләри бу гәбилдәндир.

Һејван нөвләринин адлары бир-бири илә **семантик** әкслик мүнасибәтиндә олур. Азәрбајчан дилиндә бә'зи һејван адлары әкс ассосиасија илә бағлыдыр: **ит-пишик, ит-гурд, гојун-гурд, гојун-кечи** вә с. Ашағыдакы нүмунәләрә фикир верәк. **Ат** өлүб, **итин** бајрамыдыр. **Ат** өлүб, јеринә **ешшәк** бағланыб. **Итин** ағзыјнан **гурд** өлсәjди, дүнјада **гурд** галмазды. **Гурда** гојун тапшырыб! **Гурддан** горхан **гојун** сахламаз. **Гојуну гојун** ајағындан асарлар, **кечини кечи** (Мәсәл). Алты **гојун,** үстү **кечи** (Тапмача). **Итнән пишик** кими јола кедирләр. Мәнимлә **сичан-пишик** ојнајырсан?! (Идиом). **Пишик** олмајан јердә **сичанлар** баш галдырар (Мәсәл).

Һејван нөвү илә јанашы һәмин һејван нөвүнүн дишисини билдирән сөзләр үстәлик һәмин нөвүн еркәјини билдирән сөзлә дә семантик әкслик мүнасибәтиндә олурлар. Бундан башга, диши фәрд вә нөв ады билдирән сөзләр мүвафиг һејван нөвүнүн баласынын ады илә дә семантик әкслик мүнасибәтиндә олур. (Бу барәдә мүвафиг микросистемләрлә әлагәдар олараг әтрафлы шәкилдә бәһс олуначагдыр).

Беләликлә, көрүнүр ки, һејван адларындан еjни фонемләр бирлиjи үч семантик әлагәдә ола билир. Һејван нөвләринин адыны билдирән сөзләрин семантик фонунда јаш-чинс билдирән сөзләр мүәјјән тематик групләр тәшкил едирләр. Јаш-чинс терминләри мүвафиг микросистемләр ичәрисиндә бир-бири илә семантик мүнасибәтләрә кирирләр, она көрә дә һәмин сөзләри темантик групләр үзрә нәзәрдән кечирмәк мәгсәдәујғундур.

Инсан адлары кими, һејван адлары да фәрдләри еркәк вә диши чинсләри үзрә ифадә едирләр. Лакин һејван адларынын сајы чох олмадығындан һәмин сөзләри бу ики синиф үзрә нәзәрдән кечирмәк әлверишли дејилдир. Ону да гејд етмәк истәрдик ки, тојуг адларыны јалныз садәлик хатиринә һејван адлары ичәрисиндә нәзәрдән кечиририк.

Ат адлары. Азәрбајчан дилиндә ат адлары ашағыдакы сөзләрлә тәмсил олунмушдур: **гулун**—«көрпә ат баласы»; **гулан**—«ири ат баласы; **дајлаг**—«6 ајдан 2 јаша гәдәр еркәк ат баласы»; **дајча**—«1 јашар еркәк ат баласы»; **дај**—«2 јашар еркәк ат баласы»; **үркә**—«чаван еркәк ат»; **ajғыр**—«дөллүк јашлы еркәк ат»; **мадјан**—«јашлы диши ат»;

Ат адлары ики әламәтә көрә семантик әлагәјә кирир-

ләр. Биринчиси, јаш фәргинә әсасән. Мәсәлән: **Гулунлар** бөјүјүб, **дај** олдулар («Короғлу»). **Гулун ат** олунча, ијәси мат олар (Мәсәл). Көјдә бир **мадјан** көрдүм, Јердә **гулун** әмәр, һеј! (Тапмача). **Гулуннар,** јекәлиб **үркә** олур (Хулуфлу, «Короғлу»). Бу **атлар** сәнин бәјәнмәдијин о чөпүклү **гулунлардыр** («Короғлу»). Нә **дај** вар, нә **дајлаг** («Аббас-Күлкәз») **Дај** јекәлиб **ат** олунча ијәси мат олар (Мәсәл). **Аты** ја **дај** оланда вә ја **ат** оланда сатырлар (Һ. Зәрдаби). Һеч кәсин ағлына кәлмәзди ки, бу арыг вә кифир **дајча** бөјүјүб көзәл бир **ат** олачаг (Һүсејн Меһди). Икинчиси, јаш фәргинә көрә; һәмин семантик мүнасибәт **дајча** вә **үркә, мадјан** вә **ајғыр** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Мадјанлары** јаман **ајғырдан** сахлајан кими (Һ. Зәрдаби). Тәмизчинс Гарабағ аты **мадјанлары** әрәб аты чинсиндән олан **ајғырларла** чарпазлашдырылмышдыр (Сәттарзадә/Һәсәнов. Гарабағ аты).

Ешшәк адлары. Јаш-чинс билдирән ешшәк адлары ашағыдакы лексемләрлә тәмсил олунур: **годуг**—«көрпә ешшәк баласы»; **сыпа**—«ири ешшәк баласы»; **еркәк ешшәк**—«јашлы еркәк ешшәк»; **ганчыг ешшәк**—«јашлы диши ешшәк».

Һәмин сөзләр ики чүр семантик әлагәдә олур. Биринчиси, јаш фәргинә көрә: **Годуг** бөјүјәр, **ешшәк** олар. **Ешшәјин** ангырмағындан **годуғун** ишгырмағы (Мәсәл). **Еркәк ешшәјә годуг** салдырыр (Идиом). Икинчиси, чинс фәргинә көрә: **Ганчыг ешшәји** сахламаг **еркәк ешшәји** сахламагдан асандыр (Данышыг).

Дәвә адлары. Јаш-чинс билдирән дәвә адлары ашағыдакылардан ибарәтдир: **көшәк**—«дәвә баласы»; **нәр**—«еркәк дәвә»; **маја**—«диши дәвә». Бә'зи материаллар **дәвә** сөзүнүн «маја» мә'насында ишләндијини дә дүшүнмәјә әсас верир. Мәсәлән: Гызыл **дәвәләрин** гарымышды, **көшәк** верди ахы! («Китаби-Дәдә Горгуд»). **Нәр** дамы, **дәвә** дамы (Бајаты).

Јаш фәргинә әсасланан семантик әлагә **дәвә, нәр** вә **маја** сөзләри илә **көшәк** сөзү арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Дәвә** сатыб, **көшәк** алмаг олмур. **Дәвә көшәјә** ујмаса, **көшәк дәвәјә** ујмалы (Мәсәл). Јеријир **мајалар,** далында **көшәк** («Аббас вә Күлкәз»).

Чинс фәргинә әсасланан семантик әлагә **нәр** вә **маја** сөзләринә хасдыр. Мәсәлән: Бу күн бир **маја** көрдүм, Голтуғунда **нәр** кизләр. Өз **нәрим,** өз **мајамдыр** (Бајаты).

Нә **мајадыр, нәрсиз** олду һамилә?! («Шәһријар вә Сәнубәр»).

Гарамал адлары. Јаш-чинс билдирән гарамал адлары бунлардыр: **бузов**—«көрпә мал баласы»; **дана**—«1—2 јашар мал баласы»; **чөнкә**—«чаван еркәк мал»; **дүјә**—«чаван диши мал»; **буға/кәлә**—«дөллүк јашлы еркәк мал»; **инәк**—«јашлы диши мал»; **өкүз**—«дөл габилијјәтиндән мәһрум едилмиш еркәк мал».

Јаш-чинс билдирән гарамал адлары үч әламәтә көрә семантик әкслик мүнасибәтинә кирирләр. Биринчиси, јаш фәргинә көрә. Мәсәлән: **Дәли** инәјин дәли дә **бузову** олар. Ев **бузовундан кәлә (өкүз)** олмаз. Ортаглы **өкүздән бузов** јахшыдыр. Буз јарыб **бузов** чыхартмышам. Дам јарыб, **дана** чыхартмышам (Мәсәл). **Данадан, бузовдан** етмә һәнәји (Видади). **Данасыны** бир күн гојмаз јанына, Бизим **инәк** тәки тәпәр, ағларсан (Вагиф). Бакы совхозлар трести [...] 130 **инәк** вә **дүјә** алмышдыр («Бакы» гәзети). **Чөнкә өкүз** олунча, ијәси донуза дөнәр (Мәсәл).

Икинчиси, чинс фәргинә көрә. Һәмин семантик мүнасибәт **чөнкә** вә **дүјә, буға/кәлә** вә **инәк** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Инәк** көз еләмәсә, **кәлә** атылмаз (Мәсәл).

Үчүнчүсү, јарарлылыг фәргинә көрә. Мәсәлән: Ев **кәләси өкүз** олмаз. **Инәк** кими сүд вермәјән **Өкүз** кими котан сүрәр (Мәсәл).

Чамыш адлары. Јаш-чинс билдирән чамыш адлары ашағыдакылардыр: **балаг**—«көрпә чамыш баласы»; **анача**—«чамыш данасы»; **кәлчә**—«чамыш чөнкәси»; **дүјәчә**—«чамыш дүјәси»; **кәл**—«дөллүк јашлы еркәк чамыш»; **чамыш**—«јашлы диши чамыш».

Һәмин терминләрдән мәзмунунда јалныз «јаш» әләмәти оланлар мәһз һәмин әламәтә көрә дә башга терминләрлә семантик мүнасибәтә кирирләр. Мәзмунунда «јаш» әламәти илә бирликдә «чинс» әламәти дә оланлар башга терминләрлә һәр ики әламәтә көрә гаршылашырлар **(дүјәчә-чамыш, кәлчә-кәл; дүјәчә-кәлчә, чамыш-кәл).** Мәсәлән: **Чамышын** баласына **балаг** дејирләр. Бир јашына гәдәр **балахды.** Бир јашындан үч јашына гәдәр дишисинә **дүјәчә,** еркәјинә **кәлчә** дејирләр. **Чамыш** дөрд јашында олур рәсмичә **чамыш.** Еркәји беш јашында олур **кәл** (Данышыг).

Гојун адлары. Јаш-чинс билдирән гојун адлары ашағыдакы сөзләрлә тәмсил олунмушдур: **гузу**—«көрпә го-

јун баласы»; **тоғлу**—«чаван еркәк гојун»; **шишәк**—«чаван диши гојун»; **гоч**—«јашлы еркәк гојун»; **гојун**—«јашлы диши гојун»; **өјәч**—«3 јашар еркәк гојун»; **гарадиш**—«7 јашар еркәк гојун».

Һәмин сијаһыдакы терминләрдән мәзмунларында «јаш» вә «чинс» әламәти олан **тоғлу** вә **шишәк**, **гоч** вә **гојун** сөзләри мүвафиг олараг бир-бири илә чинсә көрә әкслик тәшкил едир. Јаш анлајышынын ифадәси бахымындан сијаһыдакы һәр бир әввәлки сөз сонракыларла әкслик мүнсибәтинә кирә биләр. Бу мүнасибәтләрин бә'зиләри ашағыдакы мисалларда өз әксини тапмышдыр. **Гојунун** баласына **гузу** дејирләр. **Гузу** бирјашар оланда дишиси олур **шишәк**, еркәји **тоғлу**. Бир илдән сонра **шишәк гојун** олур, **тоғлу гоч**. Үчјашар еркәк гојун олур **өјәч** (Данышыг). **Гојун гузусунун** ајағын басмаз. **Гојун-гузу** оғурлуғундан башга мәним әлимдән бир зад кәлмәз (М. Ф. Ахундов). **Гојун-гузуда** бир кичәлтмә нахошлуғу олур («Әкинчи»). **Гоч** гурбан, **гузу** гурбан (Бајаты). **Гоч** бир **гузу** көрүбдүр (Тапмача). Симиз **гојун**, арыг **тоғлу** бајырда галса, гурд јемәзди («Китаби-Дәдә Горгуд»). Нә мал јохду сатаг јејәк. Нә дә кечи, **тоғлу**, **гојун** (Ашыг Әләскәр). **Гоч** кәлсин, **гојун** кәлсин (Халг маһнысы). **Тоғлудан** башга, јүзә гәдәр **еркәк-өјәч** кәсилиб («Ашыг Әләскәр»).

Кечи адлары. Јаш-чинс билдирән кечи адлары бунлардыр: **оғлаг**—«көрпә кечи баласы»; **чәпиш**—«ири кечи баласы»; **дубүр**—«1—2 јашар еркәк кечи»; **сүбүр**—«3 јашар еркәк кечи»; **көјәр**—«1—2 јашар диши кечи»; **тәкә**—«дөллүк јашлы еркәк кечи»; **кечи**—«јашлы диши кечи»; **еркәч**—«өјчүл јашлы еркәк кечи»; **хар**—«гоча еркәк кечи».

Бу сијаһыдакы терминләрдән мәзмунларында «јаш» вә «чинс» семантик әламәти олан **дубүр/сүбүр** вә **көјәр**, **тәкә** вә **кечи** сөзләри мүвафиг олараг бир-бири илә семантик әкслик тәшкил едир. Јаш анлајышынын ифадәси бахымындан сијаһыда олан һәр бир әввәлки сөз сонракыларла семантик әкслик мүнасибәтинә кирә билир. Һәмин мүнасибәтләр ашағыдакы мисалларда гисмән әкс олунмушдур. Кечи баласы үч аја гәдәр **оғлаг** олур. Үч ајдан алты аја гәдәр **чәпиш** олур. Бир иллијиндә кечинин еркәјинә **дубүр**, дишисинә **көјәр** дејирләр. Доғандан сонра олур **кечи**. Алты ајдан бир илә гәдәр еркәк кечијә **тәкә** дејирләр. Үчјашар еркәк кечијә **сүбүр** дејирләр. Сүрүнүн габағын чәкән еркәк кечијә **еркәч** дејирләр. Дөлдән дүшмүш гоча еркәк кечијә **хар** дејирләр (Данышыг). **Кечи** доғанда дејир: «Анд олсун о Мәккәјә, Бир дә кәлмәрәм **тәкәјә!**» (Мәсәл). Дәрин гују, боз **кечи**, һаны бунун **еркәчи?!** (Ушаг маһнысы).

Ит адлары. Јаш вә чинс билдирән ит адлары ашағыдакы сөзләрдән ибарәтдир: **күчүк**—«көрпә ит баласы»; **әник**—«ири ит баласы»; **көпәк**—«јашлы еркәк ит»; **ганчыг**—«јашлы диши ит».

Һәмин адлардан јалныз **көпәк** вә **ганчыг** сөзләри чинс фәргинә әсасланан семантик мүнасибәтдә олур. Галан сөзләрин бир-бири илә, еләчә дә бу сөзләрлә әлагәси јаш фәргинә әсасланыр. **Ит** дә **күчүк** чағында. Јава **итин** јава да **күчүјү** олар. **Көпәкләр** отуруб, **күчүкләр** улајыр. **Күчүк** һүрә-һүрә **көпәк** олар (Мәсәл). Буржуа **көпәкләринин күчүкләри** [...] Мирзә Фәтәлини танымаға вә [...] өјрәнмәјә бизи бурахмамышлар (Руһулла Ахундов). Бир **ганчығын** далына кечә **көпәк** дүзүлүб! (Данышыг).

Пишик адлары. Азәрбајчан дилиндә пишик адлары јалныз јаш фәргинә әсасланан ики терминлә тәмсил олунмушдур. Бунлар **пишик** вә **мавры** «пишик баласы» сөзләридир. Пишикләр барәсиндә чинс анлајышы **еркәк** вә **диши** сөзләри илә ифадә олунур.

Донуз адлары. Азәрбајчан дилиндә донуз адлары минимал лексик тәркибә малик олан микросистемләрдәндир. Һәмин тематик груп ашағыдакы сөзләрлә тәмсил олунур: **габан**—«јашлы еркәк донуз»; **донуз**—«јашлы диши донуз»; **чошга**—«донуз баласы». Һәмин сөзләрдән **габан** вә **донуз** чинс фәргинә, бу икиси **чошга** сөзү илә јаш фәргинә әсасланан семантик мүнасибәтдә олур.

Тојуг адлары. Һәмин тематик груп ашағыдакы сөзләрдән ибарәтдир: **чүчә**—«көрпә тојуг баласы»; **бечә**—«чаван еркәк тојуг»; **фәрик**—«чаван диши тојуг»; **хоруз**—«јашлы еркәк тојуг»; **тојуг**—«јашлы диши тојуг».

Луғәтчәдән көрүндүјү кими, јалныз **чүчә** сөзү «чинс» семантик әламәти барәсиндә нејтралдыр. **Фәрик** вә **бечә**, **тојуг** вә **хоруз** терминләри исә чинс әламәтинә көрә бинар мүнасибәтдәдирләр. Јаш анлајышына көрә һәмин терминләр үч сәвијјә тәшкил едир: **чүчә—фәрик/бечә—тојуг/хоруз**. Беләликлә, јаша көрә семантик бәрәкслик мүнасибәти һәмин мүхтәлиф сәвијјәләрә мәнсуб олан терминләр арасында өзүнү көстәрир. Гејд едилән мүна-

сибәтләр ашағыдакы мисалларда гисмән өз әксини тапмышдыр: Мәним әвәзимдән **чүчәли тојуг** данышыб (Молла Нәсрәддин ләтифәси). **Чүчә** ағкүнлү олсајды, **тојуг** әмчәкли оларды (Мәсәл). **Тојуг-чүчәләр** дән јејирдиләр (Ч. Мәммәдгулузадә). Она бәнзәмәјир башга **тојуглар**. Бүтүн **фәрәләри** говлајыр бир-бир, Ондан **хорузлар** да горхуб чәкинир (Сәмәд Вурғун). Евин **тојуғу**, бајырын **хорузу** (Мәсәл). Бу гәдәр **тојуға** бир **хоруз** лазым дејил?! (Молла Нәсрәддин ләтифәси). Гочаг арвад [...] **тојуг, хоруз** сахлар (Ј. В. Чәмәнзәминли). **Хорузун** 5—10 **тојуғу** олур (Һ. Зәрбади). **Фәрәси** бир јана ајрылды, **хорузу** бир јана (Гаравәлли). Гара **тојуг**, көј **чүчәләр** (Тапмача).

Рәнк билдирән сөзләрин семантик системи

Рәнк адлары чох аз сөз категоријаларындандыр ки, онлар семантик саһәләр вә лүғәтин системлилијини тәдгиг етмәк үчүн јарајан материаллардан һесаб олунур. У. Вејнрејх гоһумлуг адлары вә спектрин рәнкләри адлары кими лүғәтин ән чох «терминләшмиш» саһәләринин мүһүм хүсусијјәтини онда көрүр ки, ејни фәргләндиричи семантик тәркиб һиссәләри чохсајлы ишарәләрин тәркибиндә гаршыја чыхыр [1, *218*]. О, мүгајисә јолу илә рәнк адларынын системлилик дәрәчәсини дә мүәјјәнләшдирмәјә чәһд етмишдир: «Һәр бир дилдә аз-чох семантик арасыкәсилмәзлик зоналары вардыр. Мәсәлән, спектрин рәнкләри адлары саһәси һејван адлары саһәсинә бахмыш даһа артыг арасыкәсилмәздир» [1, *219*].

Әслиндә системли тәшкилата малик олан лексик-семантик групларын диференсиал семантик тәркиб һиссәләринә малик олмасы онларын ән марағлы хүсусијјәти дејилдир. Лүғәт тәркибинин системлилијини анчаг бунда көрмәк семантик саһәләр вә тәркиби тәһлил методларынын тә'сири алтында олмагла бағлыдыр.

Рәнк адлары ејни нөгтеји-нәзәрдән румын дилчиси А. Биду-Врансеану тәрәфиндән тәдгиг олунмушдур. Мүәллиф өз тәдгигатына лүғәтин системлилијини нүмајиш етдирә биләчәк бир васитә кими бахыр. Тәсадүфи дејилдир ки, әсәрин сонунда о, бүтөвлүкдә лексикаја аид едилә биләчәк гәнаәтләрә кәлир. Һәмин тәдгигатда мөвзу илә бағлы олан диггәтәлајиг тәфәррүатлар чохдур, лакин, гејд етмәлијик ки, үмуми мүддәалар сәһвдир.

А. Биду-Врансеану рәнк адларыны структур тәһлил үчүн јарарлы вә јарарсыз олмагла ики јерә бөлүр. Структур тәһлил үчүн јарарлы терминләр илкин вә икинчи рәнк адларындан ибарәтдир. Илкин терминләр шәкил вә мәзмун чәһәтләриндән бөлүнмәз олан «сары», «гырмызы», «көј», «јашыл», «ағ», «гара» мәзмунлу рәнк адларындан ибарәтдир. Бунлар бүтүн башга рәнк адларынын семантик тәшкиледичиләри кими өзләрини көстәрдикләри үчүн онлары «сем» адландырмаг олар. Икинчи рәнк адларынын мә'налары илкин рәнк адлары мә'наларынын иштиракыны нәзәрдә тутур. Демәли, бу ики синиф арасында ваһид шәртләнмә јахуд тә'јинедичилик мүнасибәти вардыр. Васитәсиз (илкин) терминләр арасыкәсилмәз лексик мәзмуну парчаладыгларына көрә чохлу лексик-семантик парадигмләри тәмсил едиб, мүхалифәтләр вә ејнијјәтләр сырасыны реаллашдырырлар. Бунларын парадигмләрдә бирләшмәсиндән лексик-семантик систем әмәлә кәлир. Парадигмләр бир илкин вә бир нечә икинчи рәнк адындан дүзәлир. Бунлар илкин рәнкләрлә тәмсил олунан вә бир мәркәзи нөгтәјә бахмыш мәһдудлашан рәнк мәзмуну зонасыны доғрајыр. Рәнк адларынын лексик-семантик системини әмәлә кәтирән парадигмләрин сајы илкин рәнк адларынын сајына бәрабәрдир. Рәнк терминләринин парадигмләрдә груплашмасы ме'јары бир илкин рәнклә бир нечә икинчи рәнкләр арасындакы мүнасибәтдән ибарәтдир. Һәр бир парадигм семантик чәһәтдән јарајан ејни хүсусијјәтләрлә сәчијјәләнир. Һәр бир парадигм ејни структур зәмининдә мүәјјәнләшән мүнасибәтләрә маликдир. Онларын тәсвири ејни чүр јеринә јетирилир.

Хроматик системин биринчи фундаментал семантик хүсусијјәти рәнкин «мүтләг» јахуд «тәхминисиз» ифадәси олуб, илкин алты рәнкин ады илә реаллашыр. Хроматик системин икинчи фундаментал семантик хүсусијјәти олан «тәхмини гијмәт» («јахынлашма», «көзәјарылыг») ики асылы семантик дәјәрә маликдир: А) Даһа ачыг чалар јахуд даһа түнд чалар. Бунлар көзәјарылығын ејни бир рәнклә әлагәдар олараг мүәјјәнләшдирилдији һалларда ејни рәнк чәрчивәсиндә тәмсил олуна билир. Бунун екстралингвистик әсасы спектрин арасыкәсилмәзлији вә мүәјјән чох јахын рәнкләр сырасынын ејни термин чәрчивәсиндә ишарәләнә билмәси фактыдыр. Б) Рәнк-

ләр аралыг рәнкләри тәмсил едәрәк, ејни заманда даһа чәтинликлә тә'јин олуна билән тәхминән ики рәнклә јахынлашыр [3. *76, 83—86, 89—90, 116—118, 172*].

Бурада бәһс олунан мәсәләләрин бә'зиләри структур семантика чәрчивәсиндән кәнарда тәдгигат үчүн јарамыр. Биринчи. Белә бир фикир дүзкүн дејилдир ки, күја илкин алты рәнк ады арасыкәсилмәз лексик мәзмуну парчалајыр, башга терминләр исә бунларын тәмсил етдикләри парадигмләрә дахил олараг, онларын мәзмунуну реаллашдырыр. Рәнк адларынын лексик-семантик системинә бу чүр јанашма јени олмајыб, семантик саһәләр вә тәркиби тәһлил принсипләриндән гидаланыр. Тәкчә бу алты термин дејил, икинчи һесаб едилән терминләрин дә чоху семантик вә шәкли чәһәтдән бөлүнмәздир. Азәрбајчан дилиндәки рәнк адларындан **ал, ала, боз, мор, чал, чил** вә с. буна мисал ола биләр· Бунлардан бә'зиләринин мәзмунларынын башгаларынынкы илә изаһ едилә билмәси онларын семантикасынын мүрәккәб олмасына дәләләт етмир· Рәнк адларындан биринин мәзмуну ики башгасынынкы арасында орта мөвге тутса да, һәмин ад өзүнә аид олан мәзмуна синтетиклик сәчијјәси вериб, ону аналитикликдән чыхарыр. Мәншәчә башга терминлә бағлы олмајан һәр бир термин һәмин терминлә тәмсил олунан парадигмә кирмәјиб, јени бир мәзмун саһәси ачыр. Мәсәлән, **нарынч** терминини «сары», **гановуз** терминини «гырмызы» парадигминә аид етмәк сәһвдир. Икинчи. Рәнк адларына «мүтләг» вә «тәхмини» («көзәјары») хассәсини иснад вериб, һәр бир парадигмин ејни семантик хүсусијјәтләрлә сәчијјәләндијини дүшүнмәк дә дүзкүн дејилдир. А. Биду-Врансеанунун өзү дә е'тираф едир ки, онун гәбул етдији парадигмләр ичәрисиндә терминләрин сајы ејни дејилдир. Үчүнчү. Рәнкләр екстралингвистик һадисә кими тәбии ардычыллыг әмәлә кәтирсә дә, онларын ифадә едилмәси сајларда олдуғу кими дәгиг вә мүнтәзәм сәчијјә дашымыр. Она көрә дә рәнк адларынын семантик ардычыллыг әмәлә кәтирдијини дүшүнмәк о гәдәр дә һәгигәтә ујғун дејилдир. Рәнк адларынын семантикасына хас олан «тәхмини гијмәт» гејри-мүәјјән сәчијјә дашыјыб, конкрет семантик һүдуд билдирмир.

Азәрбајчан дилиндә рәнк билдирән сөзләрин ашағыдакы функсионал-грамматик синифләри вардыр: сифәтләр, зәрфләр, фе'лләр. Семантик вә сөздүзәлтмә бахымындан јахын олан бу сөзләр ајры-ајры лексик групалр әмәлә кәтирир.

Рәнк билдирән сифәтләр

Азәрбајчан дилиндә рәнк билдирән сифәтләрин үч нөвүнә тәсадүф олунур: 1. Ихтијари-мотивләшмәмиш ишарәләр. 2. Ихтијари-мотивләшмиш ишарәләр; 3. Исимлә мотивләшмиш ишарәләр. 4. Сифәтлә мотивләшмиш ишарәләр. Бунлары ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк.

Илкин рәнк адлары. Бунлар ашағыдакылардыр: **сары, гырмызы, көј, јашыл, ағ, боз, гара. Боз** термининин илкин рәнк адларына аид едилмәси гәрибә көрүнә биләр. Лакин һәмин сөзүн илкин рәнк адлары синфинә аид едилмәсинин психоложи вә лингвистик сәбәбләри вардыр. Иш бурасындадыр ки, **боз** сөзү Азәрбајчан дилиндә ән ишләк сөзләрдән олуб, илкин рәнк адлары кими азалтма вә чохалтма дәрәчәләринә маликдир.

Илкин рәнк адлары арасында ашағыдакы семантик әлагәләр өзүнү көстәрир: 1. Семантик јахынлыг мүнасибәти. Бу, **көј** вә **јашыл, сары** вә **гырмызы** сөзләринә хасдыр. 2. Семантик әкслик мүнасибәти. Бу исә **ағ** вә **гара** сөзләринә хасдыр. Мәсәлән: **Ағ** үстән **гараны** јаз. **Ағы** јаз, **гараны** јаз. **Гара** салхым **ағ** олмаз (Бајаты).

Ихтијари-мотивләшмиш рәнк адлары. Бунлар ашағыдакылардыр: **ал** «түнд гырмызы»; **ала** «башга рәнклә гарышыг ағ»; **гонур**—«шабалыдыја јахын рәнк»; **гумрал**—«ачыг шабалыды»; **кәһәр**—«ачыг шабалыды» (?); **күрән**—«парылтылы сары-гырмызы»; **мор**—«күллә көмүрүн гарышығындан алынан рәнк», **сәмәнд**—«ачыг сары» (?); **чал**—«түнд боз», «гарышыг боз»; **чил**—«адда-будда, халхал рәнкли»; **чағар**—«золаг-золаг рәнкли».

Һәмин сифәтләрин бир гисми мәхсуси објектләрә аиддир. Мәсәлән, **ал** сөзү шәфәг вә бајраг, **мор** сөзү тојуг, **чағар** сөзү инәк, **кәһәр, күрән** вә **сәмәнд** сөзләри ат барәсиндә ишләнир. Ихтијари-мотивләшмиш рәнк адларынын бә'зиләри илкин рәнк адлары илә тәкчә семантик изаһетмә мүнасибәтиндә дејил, һәм дә семантик әкслик мүнасибәтиндә олур. Һәмин семантик әлагә **ала** вә **гара, ал** вә **јашыл** сөзләри арасында өзүнү көстәрир· Мәсәлән: **Вај, ала пишик! Вај, гара пишик!** (Халг ше'ри). Әзизим, **Ала**

дағы, Күн дүшүб **Ала** дағы. Мән **Гарадағ** әһлијәм, **Јаз** мәни **Гарадағы**. **Јашыл** мәндән, **ал** сәндән. Јар кејиниб тамам **ал**, Тамам **јашыл**, тамам **ал**. **Ал-јашыл** кеј, бизә кәл (Бајаты).

Исим вә сифәтлә мотивләшмиш рәнк адлары. Азәрбајҹан дилиндә ишләнән сифәтләрин бир гисми исим вә сифәтләрдән дүзәлтмәдир. Исимдән дүзәлтмә рәнк адларына ашағыдакылар мисал ола биләр: **бәнөвшәји, гановуз, гызылы, гәһвәји, дәмири, әтрәнки, зоғалы, күлрәнки, күмүшү, михәји, палыдрәнки, сумағы, сүдрәнки, сүрмәји, чәһрајы, шабалады.**

Һәмин сөзләрин ики ҹүр семантик изаһы вардыр. Биринҹи изаһ сифәтин мә'насынын төрәдиҹи әсасла мотивләшмәси илә әлагәдардыр: **михәји**—«михәк рәнкиндә олан». Икинҹи изаһ башга рәнк адлары илә семантик јахынлыға әсасланыр: **сүрмәји**—«гара илә көј арасында түнд рәнк». Һәмин изаһат нөвү өз төрәдиҹи әсасы илә семантик әлагәсини итирмиш рәнк адлары барәсиндә хүсусән јарарлыдыр. Мәсәлән: **чәһрајы**—«ачыг гырмызы».

Сифәтдән төрәмә рәнк адларынын мәзмуну јалныз төрәдиҹи әсасын семантикасы илә изаһ олуна билир. Belә сифәтләрә ашағыдакылар мисал ола биләр: **ағбәниз, гарабәниз, сарыјаныз, гарајаныз, сарышын, гарашын.**

Сифәтдән төрәмә рәнк адларынын мүһүм бир гисмини дәрәҹә билдирән сифәтләр тәшкил едир. Лакин бунлар тамамилә мүстәгил шәкилдә нәзәрдән кечирилмәлидир.

Чалар билдирән рәнк адлары. Рәнк адларынын ән мүһүм хүсусијјәтләриндән бири ејни әламәтин аз вә ја чох дәрәҹәсини билдирмәләридир. Сифәтин дәрәҹәләри бир гајда олараг илкин рәнк адларындан дүзәлир. Ади, азалтма вә чохалтма дәрәҹәләри ады илә мә'лум олан бу формалар үч дәјәр сырасы әмәлә кәтирир. Азалтма вә чохалтма дәрәҹәләри мәзмун вә шәкилҹә ади дәрәҹәдән төрәмәдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, сифәтин дәрәҹәләри биристигамәтли семантик арасыкәсилмәзлик әмәлә кәтирмир. Бунларын мүнасибәти **бүкүн** сөзүнүн **дүнән** вә **сабаһ**, **ата** сөзүнүн **баба** вә **оғул**, **инди** сөзүнүн **бајаг** вә **бир аздан** сөзләри илә (семантик) әлагәси кимидир.

Сифәтин дәрәҹәләринин морфоложи вә синтактик олмагла ики сөздүзәлтмә үсулу вардыр.

Сифәтин дәрәҹәләринин синтетик формалары

азалтма дәрәҹәси	ади дәрәҹә	чохалтма дәрәҹәси
сарымтыл	сары	сапсары
гырмызымтыл	гырмызы	гыпгырмызы
көјүмтүл	көј	көмкөј
јашылымтыл	јашыл	јамјашыл
ағымтыл	ағ	ағаппаг
бозумтул	боз	бомбоз
гарамтыл	гара	гапгара

Сифәтин дәрәҹәләринин аналитик формалары

азалтма дәрәҹәси	ади дәрәҹә	чохалтма дәрәҹәси
ачыг сары/сарытәһәр	сары	түнд сары
ачыг гырмызы/гырмызытәһәр	гырмызы	түнд гырмызы
ачыг көј/көјтәһәр	көј	түнд көј
ачыг јашыл/јашылтәһәр	јашыл	түнд јашыл
ағтәһәр	ағ	дүмағ
ачыг боз/бозтәһәр	боз	түнд боз (?)
ачыг гара/гаратәһәр	гара	дүмгара, зилгара

Көрүндүјү кими, сифәтин дәрәҹәләринин синтетик морфоложи үсулу аналитик-синтактик үсула нисбәтән даһа мүнтәзәм характерә маликдир. Сифәтин дәрәҹәләринин ики үсулла ифадә едилмәсиндән белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, ејни дәрәҹәјә аид олан ики форма (мәсәлән: **ағымтыл** вә **ағтәһәр**) синоним вәзијјәтиндәдир. Доғрудан да, белә формалар мәзмун е'тибары илә бир-биринә олдугҹа јахындыр вә онларын һәмин ҹәһәтдән фәргини изаһ етмәк о гәдәр дә асан дејилдир. Бунунла белә, бу формалар арасында мүәјјән инҹә фәргләр вар-

дыр ки, онлары синонимликдән чыхарыр. Биринчиси, **морфоложи үсулда мүәјјән рәнкин чалары (ағымтыл)**, синтактик үсулда исә мүәјјән чаларда олан **рәнк** (ачыг **ағ**) ифадә олунур. Икинчиси, һәмин формалар ејни әламәтин мүхтәлиф ифадә үсуллары олса да, чохалтма дәрәчәсинин там мүәјјән ифадә үсуллары илә мүгабил кәлирләр (Мәсәлән: **ағымтыл-ағаппаг, ачыг ағ-дүмағ**).

Сифәтин дәрәчәләринин белә бир чәһәти дә нәзәри чәлб едир. Азалтма вә чохалтма дәрәчәләринин морфоложи формаларынын функсионал-грамматик вәзифәләри ејни дејилдир. Азалтма дәрәчәси формасы јалныз сифәт кими ишләнир. Чохалтма дәрәчәси формасы исә һәм сифәт, һәм дә зәрф вәзифәсиндә чыхыш едир.* Өзү дә бунлар әсасән ејни көкдән дүзәлтмә фе'лләр** (**ағаппаг ағармаг, гапгара гаралмаг, сапсары саралмаг, көмкөј көјәрмәк, бомбоз бозармаг**), јахуд варлыг, мөвчудијјәт билдирән фе'лләрлә (**олмаг, иди** вә с.) әлагәјә кирир. Мәсәлән: Артыг ај ағаппаг **ағарыб** енмәкдә иди (Сабит Рәһман). Әфруз бачы ағаппаг **ағармышды**. Косанын дишләринин гурдјејән јерләри **гапгара гаралмышды** (Сүлејман Рәһимов). Бајрам инди **бомбоз бозарды** (Әли Вәлијев). Гулам тәпәдән-дырнаға **бомбоз иди** (Әбулһәсән).

Рәнк билдирән сифәтләрлә бағлы олан лексик сөз группары

Азәрбајчан дилиндә рәнк анлајышы башга нитг һиссәләринә аид олан сөзләрлә дә ифадә едилир. Бунлар рәнк адларындан васитәсиз вә васитәли шәкилдә төрәјән сөзләрдир. Һәмин лексик сөз группары ашағыдакылардыр.

Рәнк билдирән фе'лләр. Бу сөзләр илкин вә бә'зи икинчи рәнк адларындан дүзәлиб, мүәјјән рәнк алмагла бағлы олан просесләри ифадә едирләр: **ағармаг, гаралмаг, саралмаг, гызармаг, көјәрмәк, бозармаг, алланмаг, јашылланмаг, јашыллашмаг, чаллашмаг.**

Һәмин сөзләр рәнк билдирән сифәтләрлә ики чүр семантик мүнасибәтдә олурлар. Бунлардан биринчиси семантик-сөздүзәлтмә мүнасибәтидир. Мәсәлән: **Ағ** күн, һара кедирсән? **Ағартмаға. Гара** күн, һара кедирсән? **Гаралтмаға. Ағ** күн адамы **ағардар. Гара** күн адамы **гаралдар** (Мәсәл). Бундан башга, һәмин сөзләр өз төрәдичи әсасларынын антонимләри илә дә семантик әлагәјә кирирләр. Мәсәлән: Елә **гара** дејилсән ки, јумағынан **ағарасан** (Данышыг). **Гара** гарғаны јумағынан **ағартмаг** олмаз (Мәсәл).

Рәнк билдирән исимләр. Рәнк билдирән исимләрин ики нөвү вардыр. Бир груп исимләр рәнк адларындан дүзәлиб, әламәт, әшја вә чанлы варлыг билдирир. Бунлар ашағыдакылардыр: **сарылыг, аллыг, көјлүк, јашыллыг, ағлыг, гаралыг, гаранлыг, бозлуг.** Икинчи груп сөзләр рәнкалма билдирән фе'лләрдән төрәјиб, әшја, һадисә, просес ады ролунда чыхыш едир. Мәсәлән: **ағарты, гаралты, бозарты** (?), **гызарты, көјәрти.**

* Сифәтин азалтма вә чохалтма дәрәчәләринин предикатив вәзифәси дә ејнидир.

** **Јамјашыл** сифәти бу барәдә истисна тәшкил едир.

Әдәбијјат

1. Вејнрејх. У. О семантической структуре языка. — Новое в лингвистике, вып. V. М., 1970.
2. Улуханов И. Словообразовательная семантика в русском языке. М., 1977.
3. Bidu-Vranceanu A. Systématique des noms de couleurs. Bucuresti, 1976.
4. Palmer F. R. Semantics (A new outline). Cambrige – New York–Melbourne, 1977.

ЧИСМ (ВАРЛЫГ), МӘКАН, ЗАМАН ВӘ КӘМИЈЈӘТ АДЛАРЫНЫН СЕМАНТИК СИСТЕМИ

Һәмин фәсилдә чисм (варлыг), мәкан, заман вә кәмијјәт адларынын әмәлә кәтирдији семантик системләр нәзәрдән кечирилир. Ады чәкилән тематик сөз групларынын бир јердә тәдгиг олунмасы тәкчә онунла бағлы дејилдир ки, варлыг, мәкан, заман вә кәмијјәт категоријалары објектив керчәклијин үмуми категоријаларыдыр. Һәмин сөз категоријаларынын лингвистик чәһәтдән әһәмијјәти будур ки, онларын әмәлә кәтирдији микросистемләр охшар шәкилдә тәшкил олунмушдур. Бу охшарлыг бәдән үзвләри адлары илә чәһәт билдирән сөзләр арасында, еләчә дә сонунчуларла заман вә кәмијјәт билдирән сөзләр арасында өзүнү көстәрир.

Бәдән үзвләри адларынын семантик системи

Бәдән үзвләри адлары дилин лексикасынын ән гәдим гатларындан биринә мәнсубдур. Азәрбајчан дилинин мүасир вәзијјәтиндә һәмин сөзләрин әксәријјәтинин ајдын етимолокијасы вә мотивләшмәси јохдур. Бунунла белә, онларын чохунун арасында шәкли охшарлыг вә гоһумлуг олдуғуну сезмәк чәтин дејилдир. Бу, бир чох сөзләрин охшар сонлугла гуртармасында өзүнү көстәрир. Ағамуса Ахундов мүвафиг сәс ганунаујғунлугларына әсасланараг, инсанын бәдән үзвләри адларыны тәсниф етмишдир [3. *78—79*]. Мүәллифин ән мүһүм нәтичәләриндән бири һечаларын сајынын сөздүзәлтмә функсијасы дашымасына даир онун мүлаһизәләридир. О,-з сәси илә битән сөзләр групундан данышаркән гејд едир ки, бу сөз групу бирһечалы вә икиһечалы сөзләр јарымгрупуна бөлүнүр [4. *70*]. Ағамуса Ахундов һәмин сөз

групларындан **-ш** вә **-з** илә гуртаран сөзләри тәдгиг едәрәк белә бир нәтичәјә кәлир ки, мүвафиг лексемләрин јаранмасы ејни јолла баш вермишдир [3. *81*; 4. *75*].

Бәдән үзвләри адлары арасында фономорфоложи үмумиликдән савајы, семантик бағлылыг да вардыр. Бу һәмин сөзләрин бир-бири илә семантик әлагәләрә кирмәсиндә өзүнү көстәрир. Лакин бәдән үзвләринин семантик мүнасибәтләриндән данышмаг үчүн илк нөвбәдә онларын семантик тәснифини вермәк лазымдыр.

Бәдән үзвләри адлары инсан, һејван вә гушларын ә'заларыны ифадә едирләр. Демәли, һәмин сөзләри илк нөвбәдә онларын аид олдуглары чанлы варлыглара көрә тәсниф етмәк мүмкүндүр. Лакин јаш-чинс адлары барәсиндә өзүнү доғрулдан бу үсул бурада ишә јарамыр. Она көрә ки, бәдән үзвләри адларынын мүһүм бир гисми ејни заманда мүхтәлиф чанлы варлыглара аид ола билир. Бундан зијадә, елә сөзләр вардыр ки, тәкчә чанлы варлыгларын бәдән үзвләрини дејил, һәмчинин чансыз варлыгларын һиссәләрини билдирирләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, әшјави мәнсубијјәтә көрә тәснифат мүштәрәк лексикаја тәтбигән ишә јарамадығы һалда, мүштәрәк олмајан бәдән үзвләри адлары илә әлагәдар олараг лазымлы үсуллардан бири кими өзүнү көстәрир. Мәсәлән, ашағыдакы сөзләр беләләриндәндир: **ушаглыг** (инсан), **балалыг** (һејван), **јумурталыг** (гуш), **бармаг**, **дырнаг** (инсан), **чырмаг** (ит, пишик), **чајнаг** (гуш), **сач**, **бирчәк** (инсан), **јун** (дәвә, гојун), **гәзил** (ат, кечи, чамыш), **ләләк** (гуш) вә с. Бурасыны да гејд етмәлијик ки, мәнсубијјәтә көрә тәснифат јалныз чохлу тәкрарлара шәраит јаратдығына көрә әлверишли дејилдир, лакин семантик мүнасибәтләри өјрәнмәк мә'насында сөзләрин мәнсубијјәтини мүтләг нәзәрә алмаг лазымдыр.

Бәдән үзвләри адларынын еркәк вә диши чинсләринә мәнсубијјәт бахымындан тәсниф едилмәси дә бунун кимидир. Бәдән үзвләри адларынын әксәријјәти һәр ики чинс үчүн мүштәрәкдир. Бүтүн бу дејиләнләрә әсасән бәдән үзвләри адларынын тәснифатындан әл чәкиб, диггәти һәмин адлар арасында мүшаһидә олунан семантик әлагәләр үзәриндә чәмләшдирмәк лазымдыр. Буна кечмәздән әввәл бәдән үзвләри адларынын лингвистик ифадә бахымындан нәзәри чәлб едән бир хүсусијјәтинә тохунмаг истәрдик. Бәдән үзвләринин әксәринин сајы бирдир. Бә'зи

бәдән үзвләринин сајы икидир: **кичкаһ, гаш, көз, јанаг,** гулаг, чәнә, додаг, әл, гол, ајаг, гыч, чијин, диз, дирсәк, дөш, топуг, ашыг, чинаһ, күрәк, омба вә с. Бармагларын сајы бир әлдә беш, ики әлдә он, әл вә ајагларда ијирмидир. Дишләрин сајы 28-32-дир. Белә бир вәзијјәт бәдән үзвләринин ифадәсиндә нечә әкс олунур? Сајы ики олан үзвләрин адлары конкретләшдиричи воситәләрә еһтијач һисс едиләндә ашағыдакы сөзләрдән ујғун кәләнләрлә ишләнир: **сағ, сол, алт, үст.** Лакин бәдәндә сајы ики олан һеч дә бүтүн үзвләрин адлары һәмин детерминантларла ишләнә билмир. Иш бурасындадыр ки, мәсәлән, дирсәк, диз, топуг, омба, ашыг кими үзвләрин сајы һәр бир нормал инсан бәдәниндә ики олса да, онлар гоша олмурлар. Она көрә дә һәмин үзвләр ифадә едиләркән **сағ** вә **сол** детерминантлары ишә јарамыр. Конкрет үзвләрдән даныларкән «сағ голун дирсәји», «сол голун дирсәји» кими ифадәләрдән истифадә олунур. Демәли, бу заман еjничинсли јох, мүхтәлифчинсли објектләрин мүнасибәти ишә јарајыр. Галан икисајлы үзвләрин адларынын детерминативләрлә әлагәси ашағыдакы кимидир. **Чәнә** вә **додаг** сөзләри алт вә үст детерминативләри илә, **кичкаһ, гаш, көз, гулаг, јанаг, әл, ајаг, гол, гыч, чинаһ, чијин, күрәк** сөзләри исә **сағ** вә **сол** детерминативләри илә ишләнир. Мәсәлән: Аллаһ **сағ** көзү **сол** көзә мөһтач еләмәсин (Мәсәл). **Сағ** көзүм сәнә гурбан, **Сол** көзүм мәнә бәсди (Бајаты). Сәнин **сағ** тиканы **сағ** гулағынча, **сол** тиканы **сол** гулағынча еләрәм (Һәрбә-зорба). Адамын **сағ** чијниндә бир мәләк, **сол** чијниндә бир мәләк отуруб, онун күнаһ вә савабларыны јазыр (Халг инамы). **Алт** додағы јер сүпүрүр. **Үст** додағы көј сүпүрүр (Идиом).

Бәдән үзвләринин ифадәсиндә даһа бир мараглы фактла гаршылашырыг. Бә'зи үзвләр ејни адла ифадә олунур. Лакин онларын истәр мәсафәчә, истәрсә дә вәзифәчә бир-бириндән узаг олмасы өзүнү онда көстәрир ки, онларын адлары **алт, үст, сағ, сол** детерминативләри илә ишләнә билмирләр. Бундан зијадә, һәмин сөзләрин өз детерминатив тәркиб һиссәләри илә әлагәси јухарыда верилмиш сөзләрдә мүшаһидә едиләндән даһа сыхдыр. Һәмин сөзләр ашағыдакылардыр: **ағчијәр, гарачијәр, ағбағыр, гарабағыр, гәрк дамаг, јумшаг дамаг.**

Бармаг адларынын ифадәси бундан да мүрәккәбдир. Бармаглар әввәл әл вә ајаг, сонра да онларын «сағ» вә «сол» әламәтләринә көрә мүәјјәнләшән синифләр үзрә бирликләр әмәлә кәтирирләр. Беш сајы бармаглар үчүн

минимал кәмијјәтдир. Дилдә ишләнән бир чох ифадәләр мәһз белә бир тәсәввүрә әсасланырлар. Мәсәлән: «Мән сәни беш бармағым кими таныјырам» вә с. Азәрбајчан дилиндә ишләнән бармаг адлары мәһз һәмин саја ујғун кәлир: **баш бармаг, шәһадәт бармағы, орта бармаг, адсыз бармаг, чечәлә бармаг.**

Диш адлары саһәсиндә олдугча мүхтәлиф ифадә васитәләри вардыр. Бунлар дишләрин јеринә **(алт дишләр, үст дишләр, габаг дишләр, арха дишләр),** кәсичилик габилијјәтинә **(кәсичи дишләр, азы дишләри, көпәк дишләр),** јаранма вахтына **(сүд дишләри, ағыл дишләри)** ишарә едирләр.

Бәдән үзвләринин адлары мүхтәлиф мәзмун мүнасибәтләринә кирирләр. Бунларын ән мүһүмләрини нәзәрдән кечирәк.

1. Һәјат үчүн ән мүһүм үзвләрдән олан башын адынын организмин галан һиссәсинин ады илә гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт бир тәрәфдән **баш, кәллә** вә с., о бири тәрәфдән **бәдән, көвдә, чан** «бәдән», **ләш** «һәјатдан мәһрум олмуш бә'дән» сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: О нәдир ки, бәдәни ичәридә, **башы** ешикдә? **Бәдәни** вар, **башы** јох (Тапмача). **Башын бәдәнинә** ағырлыг едәјир? (Идиом). **Көвдәмин** үстүндә дурмајыр башым (Сәмәд Вурғун). Вәфалы јардан өтрү **Чандан-башдан** кечәрләр (Бајаты). Ашыг Әләскәр јолунда **Чанла баш** бағышлајачаг (Ашыг Әләскәр). **Баш** бир јана, **леш** бир јана («Короглу»). **Леш леш** үстә, **баш баш** үстә (Сәмәд Вурғун).

2. Ән јухарыда јерләшән үзвүн адынын ән ашағыда јерләшән үзвүн ады илә гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт бир тәрәфдән **баш, кәллә, тәпә** сөзләри илә о бири тәрәфдән **ајаг, гујруг, дырнаг** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Аллаһ сәнин **башыны** гојуб, **ајағына** даш салмасын (Гарғыш). Биздә һәр шеј **баш-ајаглыр** (Ј. В. Чәмәнзәминли). **Башы** дараг, **гујруғу** ораг. **Гујруғу** суда, **Башы** гуруда (Тапмача). Мән сәндән әл үзмәрәм, Сојсалар **тәпә-дырнаг** (Бајаты). Намәрд **тәпә-дырнаг** јара јетирәр (Ашыг Әләскәр).

Ејни семантик мүнасибәт бә'зи релјеф билдирән сөзләрә дә хасдыр. Мәсәлән: Булағын **башы** илән, **Дибинин** дашы илән. **Башы** бәлкәли дағлар, **Диби** көлкәли дағлар (Бајаты). **Башы** көјдә, **Диби** јердә (Тапмача).

3. Јухары әтрафларын адынын ашағы әтрафларын ады

илә гаршылашмасы. Бу заман белә бир ганунаујғунлуг өзүнү көстәрир: јалныз мүвафиг үзвләрин охшар һиссәләринин адлары **(әл-ајаг, гол-гыч, гол-буд)** бир-бири илә семантик мүнасибәтдә ола билир. Мәсәлән: **Голумдан** тутан кәлмир, **гычымдан** чәкән тез кәлир (Мәсәл). Сәни **гол-гычы** бағлы көндәрәрәм шәһәрә. [Касыблыг] кишинин **гол-гычыны** бағламышды (Ч. Мәммәдгулузадә). **Голлары** вар, **гылчасы** јох. Нә **әли** вар, нә **ајағы** (Тапмача). **Әл-ајағы** дүз кәлин! (Бајаты). **Әл-ајағы** од еләјир (Ашыг Әләскәр). **Әли** вә **ајағы** һәрәкәтдән дүшүбмүш (Һәмидә ханым).

Бәдәнин ашағы вә јухары әтрафларынын адлары бир-бири илә семантик јахынлыг мүнасибәтиндә дә ола билир. Бу **әл** вә **гол, гол** вә **ганад** сөзләри арасында мүшаһидә едилир. Мәсәлән: Ахытдығы көз јашы **Әл-голуну** бағлады (Бајаты). Сынды **гол-ганадым,** јаныма дүшдү (Ашыг Әләскәр).

4. Бәдәнин дахили үзвләри адларынын харичи үзвләрин адлары илә гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт бир тәрәфдән **илик, сүмүк** сөзләри, о бири тәрәфдән исә **әт, дәри** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Әти** сәнин, **сүмүјү** мәним (Идиом). Өзү **әтдир,** једији **сүмүк. Әтин** атарам јелләрә, **Сүмүјүн** хејрат еләрәм. Бир **иликдир,** бир **сүмүкдүр,** бир **дәри** (Тапмача). Бир **дәридир,** бир **сүмүк** (Идиом).

Гејд етмәк лазымдыр ки, **әт** вә **сүмүк** сөзләри јејинти мәһсулу ады кими вә инсанын нәсиллә бағлы олан маһијјәтинин ифадәси кими башга сөзләрлә дә семантик әкслик мүнасибәтиндә олур. Мәсәлән: Нә **әтдир,** нә **балыг. Сүднән** кирән **сүмүкнән** чыхар (Мәсәл).

5. Бәдәнин өнүндә вә архасында јерләшән үзвләрин адларынын гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт **боғаз, үз, синә, дөш** сөзләри илә **бојун, арха, күрәк** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Бојун- оғазыны** јахшы ју (Данышыг). **Үзүүстә** кәләни **архасыүстә** чевирмәзләр. Биринин **дөшүнә** вурублар, «Вај **архам!**» дејиб (Мәсәл).

Һәмин семантик мүнасибәт, еләчә дә «ашағы» вә «јухары» семантемләринин гаршылашмасы даһа кениш өлчүдә чәһәт билдирән сөзләрә хасдыр. Бу барәдә ирәлидә данышачағыг.

6. Бәдәнин түк өртүкләри илә сечилән үзвләринин гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт **бығ** вә **саггал** **сач** вә **саггал, сач** вә **бирчәк** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Саггал** јох икән **бығ** вар иди! Кәлмишди **саггал** далынча, **бығы** да гојду кетди. Ашағы түпүрүрсән **саггал,** јухары түпүрүрсән **бығ** (Мәсәл). Ај **сачы-саггалы** ағармыш! (Зарафат ифадәси). **Сачы-саггалы** ағартмышам, тапдығым бир будур (Данышыг). **Сач-бирчәји** јолмушам (Бајаты).

Түк өртүјү адларынын чинсләр үзрә диференсиаллашмасы да мүшаһидә олунур. Белә ки, **саггал** вә **бығ** сөзләри кишијә, **бирчәк** сөзү исә гадына аиддир. Һәмин диференсиаллашма зәмининдә **ағсаггал** «дүнјакөрмүш гоча» вә **ағбирчәк** «дүнјакөрмүш гары» мејдана кәлмишдир (Бах: **јаш-чинс** адлары бөлмәси. **Ағсаггал** сөзүнә мүгабил олараг **гарасаггал** ифадәси дә ишләнир, лакин **ағбирчәк** сөзүнүн белә бир мүгабили јохдур).

7. Бәдән үзвләри адларынын мүвафиг дујғуларын фәргинә көрә гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт **көз** вә **гулаг** сөзләри арасында өзүнү көстәриб, чох вахт мүвафиг фе'лләрин гаршылашмасы илә мүшајиәт олунур. Мәсәлән: **Көзүнлә** көрдүјүнү гојуб , **гулағынла** ешитдијинә инанма. Көрмәјә **көзү** вар, ешитмәјә **гулағы** (Мәсәл). **Көзү** јолда, **гулағы** сәсдә (Идиом).

8. Мәсафә јахуд вәзифә е'тибары илә бир-биринә јахын олан үзвләрин адынын гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт **дил** вә **агыз, дил** вә **додаг, баш** вә **бејин, гаш** вә **көз, кирпик** вә **гаш, гојун** вә **голтуг, ашыг** вә **топуг** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Дилим-ағзым** гурусун. **Дилин,** **ағзын** бал дадыр (Бајаты). Нә **дили** вар, нә **ағзы** (Тапмача). **Баш-бејними** апарма (Данышыг). Бизи **башдан-бејиндән** еләмә (Ч. Мәммәдгулузадә). Өлүм **гашнан көз** арасындадыр (Мәсәл). **Көзүн** бағ, **гашын** бағбан, кипријин бағa дивар. **Көз** үстүндә **гаш** ағлар (Бајаты). Һеч кәс сәнә дејә билмәз: «**Гашын** үстә **көзүн** вар (Нәзакәт ифадәси). **Кирпикләр гаша** дәјәр (Бајаты). **Кирпикләрин** охдур, **гашларын** каман (Ашыг Әләскәр). Једијин бәс дејил, **гојун-готуғуну** да долдурмусан?! (Данышыг). **Додагларын** хам шәкәр, **Дилин** бадам ичидир (Бајаты). Нә **дил** билсин, нә **додаг** (Закир). **Дил-додағым** тәпиди (Идиом). Араз **ашағындыр,** Күр **топуғундан** (Идиом).

9. Гијмәтҹә бир-биринә бәрабәр тутулан үзвләрин адларынын гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт **баш** вә **көз, баш** вә **диш** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Башым** үстә, **көзүм** үстә (Ч. Мәммәдгулузадә). **Башын-дишин** ағрымасын (Алгыш). **Башым-дишим** ағрымасын (Овсун).

Гејд етмәк лазымдыр ки, **баш** вә **диш** сөзләринин семантик әлагәси мүвафиг үзвләрин хәстәләнмәси вахты әзијјәтли олмасы тәсәввүрүнә әсасланыр.

10. Мүәјјән фәалијјәт саһәсиндә үзвләрин тутдуғу јерлә әлагәдар олараг онларын адларынын гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт **әл** вә **үз, әл** вә **дил** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Әл әли јујар, **әл** дә **үзү** (Мәсәл). Кедирәм јар јанына, **әли** бош, **үзү** гара (Бајаты). **Әл әлдән** галмаз, **дил дилдән. Дил** узадылан јерә **әл** узадылмаз (Мәсәл). Икид **дил** ачмаз, **әл** ачар («Короғлу»). **Дилини** гојуб, **әлинлә** данышма (Данышыг). **Ағыз** дејәни **гулаг** ешитмир (Идиом). **Ағзыма** дад, **гарныма** фәрјад (Мәсәл).

11. Бәдән үзвләри адларынын мә'нәви һәјат билдирән сөзләрлә гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт бир тәрәфдән **бәдән, ҹәсәд, көз, дил, үз, гарын** сөзләри, о бири тәрәфдән исә **ҹан, руһ, көнүл, гәлб, үрәк** (мәҹ.), **көз** (мәҹ.), **гәдир** вә с. сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Мәним **ҹаным** сәниндир, **Ҹәсәддә** галы нејләр?! (Бајаты). **Ҹаны** нәдир ки, **ҹәсәди** нә олсун?! **Көз** бир пәнҹәрәдир, **көнүлә** бахар (Мәсәл). **Көз** көрдү, **көнүл** севди (Бајаты). **Ачын гарны** дојар, **көзү** дојмаз (Мәсәл). **Үзү** нәсә, **үрәји** дә одур. **Үзү** ағ, **гәлби** гара (Идиом). **Көз көзә** дәјәр, **гәлб гәлбә**. Бәдән гоҹалар, **көнүл** гоҹалмаз. **Гарным** үчүн дејил, **гәдрим** үчүндүр. **Дилдә** бир шеј дејиб, **үрәкдә** башга шеј тутма (Мәсәл). **Көнлүмүн** истәклиси, **дилимин** әзбәри, кәл! (Бајаты). **Үрәк** јанмаса, **көздән** јаш чыхмаз. **Ҹан** јанмаса, **көз** јашармаз (Мәсәл).

12. Бәдән үзвләри адларынын мүвафиг кејим адлары илә гаршылашмасы. Мәсәлән: **Әјин** јамаг көтүрәр, **Гарын** јамаг көтүрмәз. Тахнадакы **гарнымда**, Бохчадакы **әјнимдә** (Мәсәл).

Бәдән үзвләри адлары бир сыра тематик сөз групунун мејдана кәлмәсинә әсас вермишдир. Бунлар ашағыдакылардыр: кејим вә аләт адлары, һәрәкәт адлары (фе'лләр), мүәјјән характерик һәрәкәт вә өлчү адлары (исимләр). Бунлары бир-бир нәзәрдән кечирәк.

Кејим вә аләт адлары бәдән үзвләри адлары илә ики ҹүр мүнасибәтдә олур. Онлардан бирини сөздүзәлтмә вә семантик мүнасибәт кими сәҹијјәләндирмәк олар. Һәмин сөзләр ашағыдакылардыр: **ајаггабы, башлыг** «шарф» (дан.), **бармагчылыг, биләрзик, бојундуруг, бурунтаг, голчаг, архалыг, дөшлүк, әлҹәк, дизлик, синәбәнд.** Гејд едилән сөзләрин өз төрәдичи әсаслары илә әлагәси чох вахт мүвафиг мәнтләрдә дә өз әксини тапыр. Мәсәлән: Полладдан **голчаг голума.** Полад **голчаг голум** сыхса («Короғлу»). **Башына папаг** гој, **әлинә әлҹәк** тах (Данышыг). Икинчи групдан олан сөзләр бәдән үзвләри адлары илә сөздүзәлтмә мүнасибәтиндә олмурлар, лакин мүвафиг бәдән үзвү адлары илә бунларын әлагәси сабит характер дашыјыр. Дедијимизә ашағыдакы сөзләр мисал ола биләр: **папаг, јајлыг, ләчәк, шал, тогга, гуршаг, һәмајил, пенҹәк, шалвар, туман, көјнәк, чәкмә, чарыг;** һејванла әлагәдар олан сөзләрдән ашағыдакылары гејд едә биләрик: **чул, алыг, палан, јәһәр, јүјән, гушгун** вә с. Һәмин сөзләр дә мүвафиг бәдән үзвү ады илә семантик ҹәһәтдән әлагәли шәкилдә ишләнирләр. Мәсәлән: **Ајагда** сағры **башмаг, башында шалы** көзәлин (Ашыг Әләскәр). **Баш** олсун, **папаг** тапылар. **Папағы баша** исти-сојуг үчүн гојмурлар, намус үчүн гојурлар (Мәсәл). Сәнин **башына** киши **папағы** јарашмыр, гадын **ләчәји** јарашыр (Данышыг).

Бәдән үзвләри адларындан төрәмә фе'лләр ашағыдакылардыр: **ағызлашмаг, ајагламаг, ајаглашмаг, архаланмаг, башламаг, боғазламаг, бујнузлашмаг, бурунламаг, ганамаг, гәзилләмәк, голтугламаг, гујругламаг, гулагламаг, дәриләмәк, диләмәк, дилләшмәк, дизләмәк, дишәмәк, дишләмәк, дөшләмәк, әлләмәк, әлләшмәк, көзләмәк, кәлләләшмәк, топугламаг, түләмәк, хиртдәкләмәк** вә с.

Бәдән үзвләри адлары илә бағлы олан һәрәкәт вә өлчү адлары бунлардыр: **аддым, гарыш, гулач, овуч, силлә//шиллә, тәпик, шыллаг, сончуг.**

Бәдән үзвләри адлары илә бағлы олан тематик сөз групларындан бири дә характеризәедичи сифәтләрдир: **топал, ахсаг** (ајаг), **чолаг** (әл, гол, гыч, ајаг), **лал** (дил), **кар** (гулаг), **кечәл, даз** (баш), **мырыг** (диш), **кор** (көз) вә с. Мүвафиг сөзләрин бир-бири илә семантик әлагәси сабит характер дашыјыб, мөвҹуд мәнтләрдә өз әксини

тапмышдыр. Мәсәлән: **Кечәл баш** үстә дәлләклик өјрәнирсән?! (Идиом). **Кечәл баш,** Дәјди даш (Мәсәл). Пәри ханымын **көзләри кор, ајағы топал, дили дә лалды** («Аббас-Күлкәз»).

Бәдән үзвләри адларындан төрәмә тематик сөз групларындан бири дә мүәјјән үзвүн олуб-олмамасыны билдирән сифәтләрдир: **башлы, башсыз, голлу, голсуз, дилли, дилсиз, әлсиз, ајагсыз, архалы, архасыз, кәлләли, кәлләсиз, тајкөз, тајгулаг.**

Көрүндүјү кими, инсан, һејван вә гушлара аид олан бәдән үзвләри адлары лексиканын системли өјрәнилмәси бахымындан тәдгиг олунмалы тематик сөз групларындан биридир. Бунлар истәр мүвафиг јарымгруплар чәрчивәсиндә, истәрсә дә ајры-ајры јарымгруплар арасында асанлыгла сезилә билән мәзмун мүнасибәтләринә кирирләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бәдән үзвләри адлары нә көстәрилән нөвләрлә, нә дә онлара мәхсус олан семантик мүнасибәтләрлә мәһдудлашмыр. Бу гәбилдән олан сөзләрин мараглы бир нөвүнү ағачла бағлы олан адлар тәшкил едир. Бунлары бәдән үзвләринә нисбәт вермәк илк нәзәрдә гәрибә көрүнә биләр. Лакин бунун үчүн бир сыра әсаслы сәбәбләр вардыр. Биринчиси, ағачла бағлы олан сөзләр инсан, һејван вә гуш бәдән үзвләрини билдирән сөзләрлә охшар ишарәвилик функсијасына маликдирләр. Буна семантик изоморфизм дејә биләрик. Икинчиси, вә бунун нәтичәси кими, бир сыра сөзләр вардыр ки, өзләринин мүстәгим вә мәчази мә'наларында инсан, һејван, гуш вә ағачларын һиссәләринин муштәрәк ифадә васитәләри кими өзләрини көстәрирләр (мәсәлән: **баш, ганад, тохум, бар, мејвә**). Ағач билдирән сөзләр, инсана аид олан сөзләрлә аналокија үзрә десәк, јаш-чинс ифадәләринә вә бәдән үзвләри адларына ујғун кәлир. Лакин бу дедијимиз ағача аид олан бүтүн сөзләри еһтива етмир. Онларын арасында бә'зи башга груплары да ајырд етмәк олур. Ағачла бағлы олан сөзләрин әсас синифләри бунлардыр: 1. Ағачын инкишафынын мүхтәлиф фазаларыны билдирәнләр (**тохум, чүчәрти, шив, нәһрә, ағач**). 2. Ағачын мәһсулларыны билдирәнләр (**бар, мејвә, дәнә, чичәк** вә с.). 3. Ағач көвдәсинин мүхтәлиф һиссәләрини билдирәнләр (**көвдә, көк, будаг, ганад, шах, јарпаг, зоғ, габыг, өзәк, тумурчуг, чубуг**). 4. Ағач мә'мулатларыны билдирәнләр (**одун, чырпы, тахта, көмүр**).

Ағача аид олан адлар бир сыра тематик сөз групларынын мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Бунлар ашағыдакылардыр: 1. Ағачын чох олдуғу јери билдирәнләр (**мешә, пөһрәлик, шивлик, бағ**). 2. Ағача аид һал вә һәрәкәт билдирәнләр (**чүчәрмәк, бој атмаг, чичәкләнмәк, мејвә кәтирмәк, бар вермәк, дәјмәк, јетишмәк, көк атмаг, көк салмаг, јарпагламаг** вә с.) 3. Ағачы бечәрмәклә бағлы олан сөзләр (**әкмәк, ағач/шив салмаг, пејвәнд етмәк/вурмаг, бечәрмәк** вә с.). 4. Ағач бечәрмәклә бағлы олан сәнәткар вә сәнәт адлары (**бағбан, бағчылыг, мешәбәји, мешәчилик, одунчу, көмүрчү**).

Мәкан адларынын семантик системи

Мәкан адларынын бир нечә синфини мүәјјәнләшдирмәк олур. Бунлар ашағыдакылардыр: 1. Мәкани објект адлары. 2. Мадди објектләрин һиссәләринин адлары. 3. Чәһәт адлары. 4. Үчөлчүлү мәкан адлары.

Һәмин синифләр характер е'тибары илә бир-бириндән хејли фәргләнир. Мәкани објект адларынын мүнасибәти ајры-ајры маһијјәтләрин адларынын семантик мүнасибәтидир. Мадди објект адларынын әлагәси «мәркәз»—«учгар» семантемләринин әкслијинә әсасланыр. Чәһәт адлары икиөлчүлү мәканла бағлыдыр. Үчөлчүлү мәканла бағлы олан адлар исә икиөлчүлү мәкан адларынын үстүнә садәчә олараг бир өлчүнүн ифадә васитәләрини артырмагла әмәлә кәлмәјиб, јени бир тематик груп тәшкил едир. Һәмин тематик группары бир-бир нәзәрдән кечирәк.

Мәкани објект адлары. Мәкани објект адлары мувафиг јерләри релјеф гурулушу вә иглим шәраитинә көрә ифадә едир. Она көрә дә һәмин сөзләри ики синиф үзрә групплашдырмаг олар: 1. Релјеф адлары. 2. Иглим шәраити адлары. Һәмин ики синиф арасында һәм үмуми, һәм дә фәргли чәһәтләр вардыр. Иш бурасындадыр ки, иглим шәраити өзү-өзлүјүндә мөвчуд олмајыб, мүәјјән релјеф шәраити илә бағлыдыр, она көрә дә бә'зи релјеф адлары (мәсәлән, **даг** сөзү) һәмин релјеф шәраитинә ујғун кәлән

иглим шәраитини дә ифадә едир. Беләликлә дә, бу ики сөз синфи арасында мүштәрәк хүсусијјәтләр мејдана чыхыр.

Релјеф адлары бунлардыр: **дағ, тәпә, јал, јамач, дәрә, дүз, чөкәк, чала, чухур, ениш, јохуш.** Һәмин сөзләрин семантик әлагәләрини ашағыдакылара мүнчәр етмәк олар: 1. Семантик әкслик мүнасибәти. 2. Семантик јахынлыг мүнасибәти. Релјеф адлары арасында семантик әкслик мүнасибәти «јүксәклик»—«алчаглыг» вә «дүз»—«чөкәк» семантемләринин гаршылығына әсасланыр. Һәмин семантик мүнасибәт бир тәрәфдән **дағ, тәпә, јал (јамач)** сөзләри илә о бири тәрәфдән **дәрә, дүз, чөл** сөзләри; бир тәрәфдән **дүз** сөзү илә о бири тәрәфдән **чөкәк, чала, чухур** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Миндим Гыратын белинә, **Дәрә, тәпә дүз** олајды! («Корођлу»). **Дәрә, тәпә, чөл** олду ган («Мәһәммәд—Күләндам»). Јувасы вар **дәрәдә,** Ганадлары **тәпәдә** (Тапмача). **Дағ, дәрәни** доланнам. **Даг** ашыб, **дүзә** кәлләм. **Дағдан дүзә** енмишәм (Бајаты). **Дәрәни** кечиб [...] **јала** галхмаға башларкән биринчи күллә атылды (Ә. Әбулһәсән). **Дүз** јерһән јери, **чала-чухура** дүшмә (Данышыг).

Ениш вә **јохуш** сөзләри башга релјеф адларындан фәргләнир. Онларын семантикасына субјектив гијмәт хасдыр, белә ки, ејни релјеф саһәсинин субјектин һәрәкәтиндән асылы олараг **ениш** дә, **јохуш** да адландырмаг мүмкүндүр. Башга мәкани објект адларындан фәргли олараг **ениш** вә **јохуш** сөзләри ејни маһијјәт ичәрисиндәки әкслији билдирир. Һәмин сөзләр һәм бир-бири илә, һәм дә башга релјеф адлары илә семантик әлагәјә кирә билир. Мәсәлән: Дәвәјә дедиләр: «**Ениши** бәјәнирсән, **јохушу?»** Деди: Аллаһ үчүнүн дә баласыны версин!» Јәни, **енишин** дә, **јохушун** да **дүзүн** дә (Мәсәл).

Семантик јахынлыг мүнасибәти **јал** вә **јамач, чала** вә **чухур** сөзләринә хасдыр. Мәсәлән: Сәнә дедим кет гузу отар, демәдим **јал-јамачда** кәз. Бу **чала-чухуру** нијә дүзәлтмирсән?! (Данышыг).

Иглим шәраитинә көрә јер билдирән сөзләр бунлардыр: **даг** «јајлаг», **аран, јајлаг, гышлаг.** Онларын мәзмун мүнасибәти, «исти иглимли јер» вә «сәрин иглимли јер» семантемләринин гаршылығына әсасланыр. Һәмин семантик мүнасибәт **даг** вә **аран, јајлаг** вә **аран, јајлаг** вә **гышлаг** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Сән **аранда,** мән **дағда.** Јар мәскәни мәнимчүн һәм **дағдыр,**

һәм **арандыр.** (Бајаты). Кедәр **јајлағы** кәзәр, Кәләр **аранда** гышлар (Сајачы сөзү). **Аранында** күл битсин, **Јајлағында** бәнөвшә (Лајла). Күләкли гар, јағыш јағар узун-узады **јајлаға,** Көчәр о вахт ел-оба, Енәр тәмами **гышлаға,** Көчәр **арандан** ел кедәр Јаваш-јаваш **јајлаға** (Аббас Сәһһәт). Һејванлар **јајлагдан гышлаға** көчдү («Изаһлы лүғәт»).

Мәкани објект адлары башга темантик сөз группары илә дә бағлыдыр. **Даг** сөзү **баш, дөш, зирвә, әтәк** сөзләри илә, **дәрә** сөзү **диб, баш** сөзләри илә ассосиатив мүнасибәтдәдир. **Јајлаг** вә **гышлаг** сөзләри **јај** вә **гыш** фәсил адлары, **јајла**-вә **гышла**-фе'лләри илә семантик-сөздүзәлтмә мүнасибәтләриндә, **јајла** вә **гышла** исимләри **илә** семантик мүнасибәтдәдир. **Јајлаг** вә **гышлаг** (еләчә дә сонунчунун синоними олан **аран** сөзүнүн) мүвафиг шәкилдә **јајла**-вә **гышла**-фе'лләри илә семантик мүнасибәти материалларда да өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән: Һаны бу **јајлагда јајлајан** елләр?! (Ашыг Әләскәр). Кәләр **аранда гышлар** (Сајачы сөзү). Гојунлар **аранда гышлады** («Изаһлы лүғәт»).

Мадди објект һиссәләринин адлары. Бир сыра мәкан адлары бинар јох, тренар мүнасибәтләрдә ишләнмәклә сечилир. Бу бир чох чәһәтдән **бөјүк, кичик** вә **ортанчыл** сифәт үчлүјүнүн ишләнмәсини хатырладыр. Мүвафиг сөзләрин ишләнмәсиндә белә бир ганунаујғунлуг өзүнү көстәрир: семантик чәһәтдән бир-биринин там зиддини тәшкил едән ики сөз бир вәһдәт кими үчүнчү терминлә гаршылашыр. Һәмин гаршылашма она әсасланыр **ки,** үчүнчү терминин мә'насы о бири терминләрин семантикасы илә «мәркәз»—«учгар» мүнасибәтиндә олуб, онларын һәр икисиндән бәрабәр узаглыгдадыр. Һәмин семантик мүнасибәтин мүхтәлиф ифадә васитәләри вардыр. Буну ашағыдакы нүмунәләрдән көрмәк олар. **Алты** мирвари, **үстү** мирвари, **арасында** бир јарпаг. **Алты** тахта, **үстү** тахта, **ортасында** дәмир. **Алты** шишә, **үстү** шишә, **ортасында** кабаб бишә. **Алты** мәрмәр, **үстү** мәрмәр, **ичиндә** бир бүлбүл ојнар. **Алты** чәпәр, **үстү** чәпәр, **ичиндә** гарагуш сәкәр. **Үстү** палым-паласым, **алты** сујум-булағым, **ичи** јемим-јемәјим (Тапмача). Саитләрин әмәлә кәлмәси просесиндә дилин әсас е'тибарилә үч һиссәси иштирак едир: **өн** һиссә (дилөнү), **орта** һиссә (дилортасы), **арха** һиссә (дилархасы). Дилин ирәли-кери һәрәкәтинә **көрә** Азәрбајчан дили саитләри [...] үч група бөлүнүр: **өн сыра,**

орта сыра (гарышыг сыра), **арха** сыра саитләри («Мүасир Азәрбајҹан дили»).

«Мәркәз» вә «учгар» семантемләринин әкслији бинар мүнасибәт шәклиндә дә мејдана чыхыр. Һәмин семантик мүнасибәт мүхтәлиф сөзләр арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Гыраглары** од, **ортасында** су (Тапмаҹа). **Гырагларын** кәсдирмишәм, Көр нә елијир **ортасы** (Халг шe'ри). **Гырағы** су, **ичи** од. **Гырағы** гызыл кәрпич, **Ичи** бадам үстәди. **Үзү** әт, **ичи** дәри. **Ичи** јунду, **үстү** сачаг. **Үстү** пулчуг, **Ичи** гылчыг. **Ичи** дары, **Чөлү** сары. **Ичинә** бахырсан—гуш, **чөлүнә** бахырсан—һејван. **Ичи** гырмызы, **ешији** боз. **Ешији** гызыл кәрпич, **Ичи** бадам үстәди (Тапмаҹа).

Ҹәһәт адлары. Мәкан адларынын бир гисми Јерлә Күнәшин гаршылыглы вәзијјәти илә мүәјјәнләшән ҹәһәтләри билдирир. Азәрбајҹан дилиндә мүвафиг сөзләрин ики мүстәгил системи вардыр. Бунлардан бири **шәрг, гәрб, шимал, ҹәнуб** сөзләри, икинҹиси исә **күндоған, күнбатан, күнеј, гүзеј** сөзләри илә тәмсил олунур. Биринҹи лексик груп әрәб дилиндән алынма сөзләрдән ибарәт олуб, әдәби дилә мәхсусдур. Икинҹи лексик груп әсил түрк мәншәли сөзләрдән ибарәт олуб, халг данышыг дилинә мәхсусдур. Ејни дил системиндә ејни екстралингвистик факты билдирән ики мүстәгил сөз групунун фәалијјәт көстәрмәси лингвистик бахымдан мараглы һадисәдир. Бунлары ики мүстәгил тематик сөз групу адландырмаг дүзкүн олмазды, она көрә ки, онлар мәзмун е'тибары илә бир-бириндән фәргләнмирләр. Һәмин лексик груплар ејни дил системинә аид олсалар да, бу груплардан биринә мәнсуб олан сөз о бири групун ејни факты ифадә едән үзвүнүн синоними ола билмир. Азәрбајҹан дилинин лексик системи ичәрисиндә һәмин групларын ејни екстралингвистик факты ифадә едән үзвләри олса-олса бир-биринин дублетидир. Бу барәдә мүвафиг сөзләрин нисбәти ејни гоһумлуг мүнасибәтини билдирән **ата/дәдә, ана/нәнә** терминләринин нисбәти илә мүгајисә едилә биләр. Һәмин лексик групларын үзвләринин дил-нитг просесиндәки ролу да нәзәри ҹәлб едир. Истәр дил шүурунда, истәрсә дә мүвафиг мәтнләрдә јалныз ејни лексик групун үзвү олан сөзләр семантик әлагәјә кирирләр. Беләликлә дә, мүхтәлиф лексик групларa мәнсиб олан ејнимәзмунлу сөзләр бир-биринин синоними олмадығы кими,

әксмәзмунлу сөзләр дә бир-биринин антоними олмур. Она көрә дә дејә биләрик ки, мәсәлән, **шәрг** вә **күндоған** сөзләри ејнимәзмунлу олсалар да, ејнимә'налы дејилдир. Еләҹә дә, **шәрг** вә **күнбатан** сөзләри әксмәзмунлу олдуглары һалда, әксмә'налы дејилдир. Бу факт сөзүн мә'насынын онун систем ичәрисиндә тутдуғу јерлә мүәјјәнләшмәси һаггында Ф. де Сөсүрүн мә'лум мүддәасыны бир даһа тәсдиг едир. Бу ики лексик групун ејни дил системиндә јанашы мөвҹуд олмасынын лингвистик әһәмијјәти гејд едиләнләрлә битмир. Һәмин факт сөзалымы мәсәләсини јени ҹәһәтдән ишыгландырмаға да көмәк едир. **Шәрг, гәрб, шимал, ҹәнуб** сөзләринин Азәрбајҹан дилинин лексик системиндә өзләрини хүсуси шәкилдә апармасы онунла бағлыдыр ки, ејни тәсәввүр даирәсинә мәнсуб олан сөзләр бир дилдән башга дилә бирликдә кечирләрсә, малик олдуглары мә'на мүнасибәтләрини дә өзләри илә бәрабәр апарырлар.

Бир дилдән о бири дилә тематик сөз групунун кечмәси надир һадисә дејилдир. Азәрбајҹан дилиндә һәфтә күнләринин адлары, ај, һәрби рүтбә адлары да тематик груплар шәклиндә олан алынмалардыр (һәрби рүтбә адларындан бә'зиләри калка едилмишдир). Бу кими фактлар көстәрир ки, алынмалары сөзләр вә онларын мә'налары илә мәһдудлашдырмаға елә бир әсас јохдур.

Араларындакы бүтүн ејнијјәтләрә бахмајараг, һәмин лексик групларда терминләрин ишләнмәси бир-биринә ујғун кәлмир. Биринҹи група мәнсуб олан **шимал-ҹәнуб** сөз ҹүтүндә илкин терминләрин дүзүлүшү мүгабилиндә икинҹи група мәнсуб олан **күнеј-гүзеј** сөз ҹүтүндә илкин терминләрин әкс дүзүлүшүнү көрүрүк. Икинҹи сөз ҹүтү азәрбајҹанлы дил шүурунда «јухары» вә «ашағы» анлајышлары илә изоморфизм јарадыр. «Ашағы» вә «јухары» семантемләринин ардычылығы исә биринҹинин илкин, икинҹинин сонракы олмасы тәсәввүрүнә әсасланыр. Буну **алт-үст, ашағы-јухары** сөз ҹүтләриндә тәрәфләрин дүзүлүшүндән дә көрмәк олур. Бундан башга, биринҹи лексик групун үзвләриндән әмәлә кәлмиш **шимал-шәрг, шимал-гәрб, ҹәнуб-шәрг, ҹәнуб-гәрб** кими мүрәккәб ҹәһәт адлары мүгабилиндә икинҹи лексик групун үзвләриндән дүзәлмиш ејни мәзмунлу мүрәккәб ифадәләр мүшаһидә олунмур. Бүтүн бунлар көстәрир ки, бу ики лексик

477—5

груп Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркибиндә мүстәгил мәһијјәт кәсб един.

Ајры-ајры лексик груплар чәрчивәсиндә терминләрин семантик әлагәси ашағыдакы кимидир. Биринчи лексик групун үзвләри бир-бири илә ики ҹүр семантик әлагәдә олур: а) Там семантик экслик мүнасибәти: б) Гисмән семантик экслик мүнасибәти. Там семантик экслик мүнасибәти **шәрг** вә **гәрб, шимал** вә **ҹәнуб** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Һәбибуллаһ хан Әлигулухан оғлу Гуријанын **шимал** тәрәфиндә јерләшди [...] Шәһәрин **ҹәнуб** тәрәфи [...] Вәлихан Киланијә тапшырылды. **Шәрг** тәрәфи исә әмири-туман Мәһәмәд хан Ирәванијә [...] јетишди (М. Ф. Ахундов. Тәнгид рисаләси). Иштә, вахтилә **шәрг** вә **гәрб, шимал** вә **ҹәнуб** тиҹарәти арасында рабитә тәшкил едән бөјүк вә шөһрәтли Шамахы (Ј. В. Чәмәнзәминли). **Шәргин, гәрбин, шималын, ҹәнубун** азадлыг вә демократија севән бүтүн халглары бизә сәс верир (Сәмәд Вурғун).

Гисмән семантик экслик мүнасибәти **шимал-шәрг, шимал-гәрб, ҹәнуб-шәрг, ҹәнуб-гәрб** мүрәккәб ҹәһәт адларынын тәрәфләринә хасдыр.

Икинчи лексик групун үзвләри бир-бири илә јалныз там семантик экслик мүнасибәтиндә олур. Һәмин семантик мүнасибәт **күндоған** вә **күнбатан, күнеј** вә **гүзеј** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Күндоған** сәләмәтди, **Күнбатан** мәләмәтди (Мәсәл). **Күндоғандан**, таламәтди, **Күнбатан** мәнимди («Короғлу»). Күрреји-әрз бир күн—бир кеҹәдә [...] **күнбатандан-күндоғана** доланыр (Һ. Зәрдаби). О **гүзеј**, о **күнејләр** (Бајаты). Күн чыханда **күнејләрдә** сел кими **Гүзеј** истәр зимистана ҹан десин (Ашыг Әләскәр). Биз дәрһал **гүзејин** тиканлары арасындан гузуларымызы топлајыб [...] **күнејә** аддајырдыг (Шәмистан Нәзирли).

Үчөлчүлү мәкан адлары. Үчөлчүлү мәкан адларынын сајы минимум алтыдыр. Һәмин адларын сајынын алтыдан артыг олмасы синоним ҹүтләрин һесабынадыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, синоним вәзијјәтиндә олан терминләр һеч дә ејни семантик дәјәрә малик дејилдир. Она көрә дә һәр һансы истигамәтә мәнсуб олан терминләр мүгабил тәрәфә мәнсуб олан терминләрин һеч дә һамысы илә семантик мүнасибәтә кирә билмирләр. Үчөлчүлү мәкан адларындан јалныз **сағ** вә **сол** сөзләри шәриксиздир.

Үчөлчүлү мәкан адлары ашағыдакы семантик экслик мүнасибәтиндә олур.

1. «Сағ» вә «сол» мәзмунлу терминләрин гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт **сағ** вә **сол** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Сағымдан** күллә дәјди, **Солумдан** ган јериди. Јағыдыр **сағым-солум. Сол** мәним, **сағ** мәнимдир (Баjаты). **Сағдан** дүшдүм, **солдан** чыхдым («Мәһәммәд-Күләндам»). **Сағымда, солумда** гоша дајанын (Сәмәд Вурғун).

2. «Өн» вә «арха» мәзмунлу терминләрин гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт **өн** вә **арха, дал** вә **габаг, ирәли** вә **кери** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Јахшы ат **габағы** көзләр, јахшы игид **далы.** Хасијјәтин билмәдијин атын **далына-габағына** кечмә. Арабанын **габаг** чархлары һара кетсә, **дал** чархлары да ора кедәр. Атылдын **ирәли** дүшәсән, вурду **кери** дүшдүн. Бир адлым **ирәли**, ики аддым **кери** (Мәсәл). Атсан **ирәли**, гајытмаз **кери** (Тапмаҹа).

3. «Ашағы» вә «јухары» мәзмунлу терминләрин гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт **алт** вә **үст, ашағы** вә **јухары** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Алт** додағы јер сүпүрүр, **Үст** додағы көј сүпүрүр (Идиом). Шәриф бабанын чусту вар, **Алты** јохдур, **үстү** вар (Ушаг маһнысы). **Үстү** очаг, **алты** су (Тапмаҹа). **Ашағы** башда отурмур, **јухарыда** да јери јох. **Ашағы** түпүрүрсән—саггал, **јухары** түпүрүрсән—бығ. Памбығы әввәлҹә **јухарыдан-ашағыја**, сонра **ашағыдан-јухарыја** јығмаг лазымдыр (Бәсти Бағырова).

Заман адларынын семантик системи

Заман адларынын мүхтәлиф синифләри вардыр: заман ваһидләри адлары, күн адлары, ај адлары, фәсил адлары, ил адлары. Һәмин лексик групларын һәр биринин өзүнәмәхсус дахили тәшкилаты вә семантик мүнасибәтләр шәбәкәси вардыр.

Заман ваһидләринин адлары

Азәрбајҹан дилиндә ишләнән заман ваһидләри адлары ашағыдакылардыр: **санијә, дәгигә, саат,**

күн, һәфтә, фәсил, ил, гәринә, әср. Һәмин терминләрин мәзмунунда ики чәһәт диггәти чәлб едир: биринчиси, онларын һәчм е'тибары илә мүхтәлиф заман һиссәләрини билдирмәси; икинчиси, ајры-ајры мәзмунлар арасында мүнтәзәм бир ардычыллығын олмасы. Она көрә дә биз һәмин сырадакы һәр бир терминин мәзмунуну башгаларынын мәзмуну илә изаһ едә билирик: **санијә**—«дәгигәнин $\frac{1}{60}$-и»; **дәгигә**—«60 санијә»; **саат**—«60 дәгигә»; **күн**—«24 саат»; **һәфтә**—«7 күн»; **ај**—«28-31 күн»; **фәсил**—«3 ај»; **ил**—«365-266 күн»; «12 ај»; **гәринә**—«36 ил»; **әср**—«100 ил».

Заман ваһидләри адлары арасында ики чүр мүнасибәт өзүнү көстәрир: биринчиси, семантик тутум мүнасибәти; икинчиси, семантик ардычыллыг мүнасибәти. Семантик тутум мүнасибәти заман адларындан биринин мәзмунунун башгаларынынкы илә изаһ олунмасы шәклиндә мејдана чыхыр. Мәсәлән: [Јарадан] он ики ај гәрар гојуб бир илди. Үч јүз алтмыш алты күн бир ил(и)ди, Сәккиз мин іедди јүз сәксән дөрд саат (Ашыг Әләскәр). Ај ил һесабына, күн ај һесабына дахилдир (Гәтран). Һәр фәсилдә үч ај вар (Бајаты).

Заман ваһидләри адлары арасында семантик ардычыллыг әлагәси ики шәкилдә өзүнү көстәрир. Биринчиси, мәтнләрдә терминләрин бөјүк заман адындан кичик заман адына доғру дүзүлмәси шәклиндә. Мәсәлән: Бир **илә** дөзмәк олмур. Һеч олмаса, һәр **ај** кәл. Гурбан **илдә** бир олар, Сәнә гурбан **күндә** мән. Һәр фәсилдә үч **ај** вар (Бајаты). **Ај** вар, бир **күнә** дәјмәз (Мәсәл). Доггуз **ај**, доггуз **күн**, доггуз **саат**, доггуз **дәгигә**, доггуз **санијәдән** сонра әкинчи гызы бир оғлан доғду («Падшаһ оғлу» нағылы).

Икинчиси, кичик мәзмунлу сөздән бөјүк мәзмунлу сөзә доғру. Мәсәлән: Мән өмрүмүн нечә илини **саат-саат, күн-күн, ај-ај** дашларынын үстүндә гојуб кетмишәм (Рәсул Рза). **Күнләр** кечди, **һәфтәләр** доланды («Ашыг Әләскәр»). **Күн** вар, мин **аја** дәјәр (Мәсәл). Мән **күнләри** сајырдым, Тез кәлди, **ај** да кетди (Бајаты). **Күнләр, һәфтәләр, ајлар** өтүб кечди (Меһди Һүсејн). Һәр **һәфтә** кәл, һәр **ај** кәл (Бајаты). Фәрагын һәр нәфәси мин **ил** узаныр. Онун **күнү, һәфтәси, ајы** вә **или** нә гәдәрдир? (Һүмам Тәбризи). **Ајлар-илләр** һәсрәтини чәкдијим! (Кәрәм).

Күн адлары

«Күн» анлајышы илә бағлы олан сөзләрин ашағыдакы синифләри вардыр: а) 24 саатлыг заман һиссәсини ифадә едәнләр (**күн, кечә-күндүз**); б) күнүн һиссәләрини билдирәнләр (**кечә, күндүз**; кечә вә күндүзүн һиссәләрини ифадә едән сөзләр дә бура аиддир); в) күнләрин тәбии ардычыллығыны билдирәнләр (**бу күн, дүнән** вә с.); в) күнләрин шәрти ардычыллығыны билдирән сөзләр (**шәнбә, базар** вә с.). Бунлардан һәр биринин өзүнәмәхсус семантик хүсусијјәтләри вардыр.

Күнүн һиссәләринин адлары. Азәрбајчан дилиндә күнүн һиссәләри **кечә** вә **күндүз** сөзләри илә ифадә олунур. Кечә вә күндүзүн мүнтәзәм олараг бир-бирини әвәз етмәси вә онларын әсас атрибутларынын бир-биринә зидд олмасы онларын адларынын әксмә'налылығыны шәртләндирмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, азәрбајчанлылар күнләрин бир-бирини әвәз етмәсини ахшамдан һесаблајырлар. Белә бир психоложи факт **кечә** вә **күндүз** сөзләринин семантак әлагәли шәкилдә ишләндији һалларда **кечә** сөзүнүн биринчи, **күндүз** сөзүнүн икинчи јердә дурмасында өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән: Һәр **кечәнин** бир **күндүзү** вар (Мәсәл). **Кечә** гысыр, **Күндүз** боғаз. **Кечә-күндүз** јол кедир (Тапмача). **Кечә-күндүз** тараз олур (Аббас Сәһһәт). **Кечә-күндүз** чөлдә галдым (Сәмәд Вурғун).

Һәмин семантик ардычыллыг мүнасибәти кечә вә күндүзүн һиссәләринин адларына да хасдыр.

Кечә вә **күндүз** сөзләри ејни заман һиссәсинин тән јарысыны билдирмәләринә бахмајараг ајры-ајры тәсәввүр даирәләрини ишарәләндирирләр. Она көрә дә күнүн бу ики һиссәсинин даһа кичик һиссәләринин дә мәхсуси ифадә васитәләри вардыр. Кечәнин һиссәләринин адлары бунлардыр: **ахшамүстү, торан вуран чағы, ахшам, кечәдән (бир пас, ики пас) кечмиш, кечәјары, хорузун (биринчи, икинчи, үчүнчү) баны** вә с. Күндүзүн һиссәләринин адлары бунлардыр: **обаш, дан үзү, дан јери ағаранда, сәһәр тездән, сәһәр (сабаһ), күнортаүстү, күнорта, күнбатан чағы.**

Һәмин лексик груплар ики мүстәгил дәјәр сырасы әмәлә кәтирир. Бунунла белә, бу груплар арасында мүәјјән әлагәләр дә өзүнү көстәрир, чүнки кечә вә күндүз бир-бири илә бағлы олуб, бир-биринин әвәз едән тәбиәт

һадисәләридир. Онлардан биринин сону о биринин башланғычы илә еjни вахта дүшүр. Буна уjғун олараг онлары ифадә едән сөзләр өз мәзмунларынын мүәjjән чәһәтләри илә һәм бир-биринә jахынлаша, һәм дә әкс ассосиасиjа јарада билир.

Кечә вә күндүзүн һиссәләринин адлары ики чүр семантик әлагәдә олур: а) аjры-аjры тематик груплар чәрчивәсиндә; б) ики тематик груп арасында. Еjни групa мәнсуб олан сөзләр үчүн семантик ардычыллыг мүнасибәти характерикдир. Һәмин семантик мүнасибәт мүхтәлиф тематик группара мәнсуб олан терминләрдән еләләринә хасдыр ки, онлар кечә вә күндүзүн бир-бирини әвәз едән һиссәләринин адлары олсун. Мәсәлән: О нәдир ки, **сәһәр** дөрд, **күнорта** ики, **ахшам** үчаjаглы олур? (Тапмача). Јумуртаны **сәһәр** өзүн је, **күнорта** достуна вер, **ахшам** дүшмәнинә (Мәсәл). **Сәһәр** дәрсләри, **ахшам** дәрсләри, **кечә** дәрсләри, рәмәзанда да **обашданлыг** дәрсләри (Ч. Мәммәдгулузадә). Мироновун јемәкханасындан бизә **сәһәр, күнорта, ахшам** јемәк көндәрилирди (Һәмидә ханым).

Һәмин тематик групларын үзвләри арасында мүәjjән мүтабиглик өзүнү көстәрир. Белә ки, бир сыра сөзләр мүвафиг тәсәввүр даирәләринин охшар һиссәләрини билдирир. Мәсәлән, мүг. ет.: **ахшам** вә **сәһәр, кечәjары** вә **күнорта, ахшамүстү** вә **обашдан/сәһәр тездән** вә с. Бу, мүвафиг терминләрин семантик әкслик әлагәсиндә олмасыны шәртләндирир. Һәмин семантик мүнасибәт даһа чох **ахшам** вә **сәһәр/сабаһ** сөзләринә хасдыр. Мәсәлән: **Ахшамдан** кәл, гонаг гал, **Обашдан** галх, јола дүш (Бајаты). **Ахшам** анадан олду, **Сәһәр** дурду јериди (Тапмача). **Ахшамын** хеjриндән **сәһәрин** шәри (Мәсәл). Бу **ахшам** биздәдир, **сабаһ** тездән кедәчәк (Ј. В. Чәмәнзәминли). **Сабаһдан-ахшамадәк, ахшамдан-сабаһадәк** арвад кими кәрәк алачығын ичиндә дустаг отурасан (М. Ф. Ахундов). [Маһны] **сәһәр-ахшам, ахшам-сәһәр** дилиндән дүшмүр (Сона ханым Чаббарлы).

Заман зәрфләри. Күн адларынын бир гисми индиjә уjғун кәлән күнү («букүн»), ондан әввәлки вә сонракы күнләри билдирир. Бунлар ашағыдакылардыр: **та срағакүн, срағакүн, дүнән, бу күн, сабаһ, бириси күн, та бирисикүн.** Һәмин силсиләнин семантик башланғычы **бу күн** сөзүдүр.

Һәмин семантик сырада мәркәздән («бу күн») үчгарлара доғру һәр бир термин о бириләриндән өтрү семантик истинад нөгтәси ролуну оjнаjыр. Бу, лүғәтләрдә белә сөзләрә верилән тә'рифләрдә дә әкс олунур: **«бирикүн/бирисикүн**—сабаһдан сонракы күн, кәләчәjин икинчи күнү» (Г. 180). **Сабаһ jох бирисикүн, дүнән jох срағакүн** типли ифадә формалары нисбәт анлаjышыны әкс етдирир: **Сабаһ jох**, о **бирикүн** вә'дәсидир («Короғлу»). **Сабаһ jох о бирикүн** бәj еви сондан алачаг («Дашдәмирин нағылы»). **Сабаһ jох бирикүн** зәвварлар чыхырлар (Ч. Мәммәдгулузадә). **Дүнән jох срағакүн** [чаj] ичмишәм (Әлиаға Ваһид).

Күн билдирән заман зәрфләри арасында семантик мүнасибәт ики шәкилдә өзүнү көстәрир. Биринчиси, семантик-сөздүзәлтмә мүнасибәтинә уjғун шәкилдә. Мәсәлән: Әлифба мәсәләси **букүн** олмаса, **сабаһ, сабаһ** да олмаса, **бирисикүн** баш тутачагдыр (М. Ф. Ахундов). **Букүн** вермәрәм, **сабаһ** кәләрләр [...] **Сабаһ** вермәрәм, **бирикүн** кәләрләр (Ч. Мәммәдгулузадә). **Бу күн** бири өлүр, **сабаһ** бири, **о бирикүн** бир аjрысы (Ј. В. Чәмәнзәминли). Һәмишә **бу күнүн дүнәниндән** үстүн олсун (Гәтран). **Бу күн-сабаһ** гурулачаг бир әдаләт мәһкәмәси (Сәмәд Вурғун). **Сабаһда-бирисикүндә** Осман кедиб дүзүнү өjрәнәр (Меһди Һүсеjн).

Икинчиси, онтоложи вә психоложи заман ардычыллығына уjғун шәкилдә. Заман зәрфләринин һәмин ардычыллығы семантик-сөздүзәлтмә мүнасибәтинин әксинә јөнәлмиш олур. Мәсәлән: **Срағакүн** ешшәк кетмишди Узундәрәjә, **дүнән** кетмишди дәjирмана, **бу күн** дә кетди шәһәрә (Ч. Мәммәдгулузадә). **Дүнәниниз, бу күнүнүз** вә **сабаһыныз** мүбарәк олсун (Манукчи Саһиб). **Дүнән** јумуртадан чыхыб, **бу күн** габығыны бәjәнмир (Мәсәл). **Дүнән** дә, **бу күн** дә, **сабаһ** да варсан (Сүлеjман Рүстәм).

Демәли, **бу күн** сөзүндән габагкы заман зәрфләринин синтактик ардычыллығы онтоложи вә психоложи заманларын ардычыллығына уjғун кәлиб, семантик-сөздүзәтмә ардычыллығынын әксинә јөнәлмишдир. Ондан сонракы зәрфләрин синтактик ардычыллығында исә онтоложи вә психоложи заман ардычыллығы илә семантик-сөздүзәлтмә ардычыллығы үст-үстә дүшүр.

Күн билдирән заман зәрфләри арасында мүшаһидә едилән семантик-сөздүзәлтмә мүнасибәтләри еjнән ил билдирән заман зәрфләринә дә хасдыр.

Һәфтә күнләринин адлары. Азәрбаjчан дилиндә һәфтә

күнләрини ифадә едән бир нечә лексик груп вардыр. Бунлар еjни екстралингвистик факты ифадә етмәклә jанашы, әдәби дилә, дил тарихинә, халг данышыг дилинә вә ади данышыға мәхсус олмалары илә бир-бириндән сечилир. Азәрбаjчан дилиндә ишләнән илк һәфтә күнләри адлары фарс дилиндән алынмалардыр. Һәмин лексик силсилә Нәсиминин бир ше'риндә екс олунмушдур. **Шәнбә күнү** мән уғрадым ол сәрви-рәванә. **Jекшәнбә күнү** Мәчнун олуб, һеjраны олдум. **Дүшәнбә күнү** рази-дилимни дедим ахир. **Сешәнбә күнү** сәjjад олуб, сеjринә чыхдым. **Чәршәнбә күнү** jар кәзә кәлди чәмән ичрә. **Пәнчшәнбә күнү** кәрдү чәмалини Нәсими. Һәмин лексик силсиләнин jеддинчи үзвү **адинә** сөзүдүр.

Һәмин адлар арасында саjларла **(jек, дү, сә, чаһар, пәнч)** ифадә олунмуш ардычыллыг мүнасибәти һәминдили биләнләрә аjдын олмушдур. Лакин заман кечдикчә бу терминләрин бә'зиләринин мотиви jа унудулмуш, jа да аjдын олмамышдыр, она көрә дә Азәрбаjчан әдәби дили вә халг данышыг дилиндә һәмин сөзләрин бә'зиләри jениләри илә әвәз олунмушдур. Беләликлә дә, ашағыдакы ики лексик груп меjдана чыхмышдыр: I. **базар ертәси, чәршәнбә ахшамы, чәршәнбә, чүмә ахшамы, чүмә, шәнбә, базар.** II. **дуз, тәк, чәршәнбә, адна, чума, шәнбә, базар.** Лакин илкин фарс мәншәли мотивләшмиш терминләрдән ихтиjари вә башга чүр мотивләшмиш терминләрә кечидин өзү дә ганеедичи олмамышдыр. Ади данышыгда һәфтә күнләри адларынын jени бир лексик групу ишләнмәкдәдир: **биринчи күн—икинчи күн—үчүнчү күн—дөрдүнчү күн—бешинчи күн—алтынчы күн**—амма: **базар күнү!**

Мүхтәлиф лексик груплар чәрчивәсиндә һәфтә күнләри адлары арасында семантик-сөздүзәлтмә мүнасибәти онларын синтактик ардычыллығында да өз әксини тапыр. Мәсәлән: Елә күн кәл ки, нә **шәнбә** олсун, нә **базар** олсун, нә **базар ертәси** олсун, нә **тәк** олсун, нә **чәршәнбә** олсун, нә **чүмә ахшамы** олсун, нә дә **чүмә** олсун (Молла Нәсрәддин ләтифәси). **Шәнбә**-шикар, **базар**-бекар, **һәфтә үчү**-бәнүмиjә. **Чәршәнбә**-тәрпәнмә. Өлүнүн адын анан ол; **адына ахшамы, чүмә ахшамы** чохду. **Чүмә шәнбәдән** узундур (Мәсәл).

Аj адлары

Азәрбаjчан дилиндә ишләнән аj адларынын һамысы алынма сөзләрдир. Бунларын саjы илдә олан аjларын саjына уjғундур. Бундан башга, билдиjимиз кими, илдә дөрд фәсил вә һәр фәсилдә үч аj вардыр. Аj адларынын ишләнмәсиндә бу ардычыллыгларын икиси дә көзләнир. Мәсәлән: Аj адлары бунлардыр: **jанвар, феврал, март, апрел, маj, иjун, иjул, август, сентjабр, октjабр, ноjабр, декабр.** Jахуд: **декабр, jанвар, феврал** гыш аjларыдыр; **март, апрел, маj** jаз аjларыдыр; **иjун, иjул, август** jаj аjларыдыр; **сентjабр, октjабр, ноjабр** паjыз аjларыдыр. Лакин бунунла белә, аj адларынын сөздүзәлтмә вә семантикасында онларын нә илә, нә дә фәсилләрә мәнсубиjjәтә көрә ардычыллығы әкс олунмамышдыр. Аj адлары семантик вә сөздүзәлтмә бахымындан бир-бириндән тәчрид олунмуш сөзләрдир.

Фәсил адлары

Азәрбаjчан дилиндә фәсил адлары силсиләси дөрд үнсүрлә тәмсил олунмушдур: **jаз, jаj, паjыз, гыш.**

Ч. Лаjонз «сикл» адландырдығы һәмин сөз групунун ән мүһүм хүсусиjjәтини онда көрүр ки, онларын ортадан ән учгар үзвләри олмур. Шәбәкәнин һәр бир үзвү ики башгасынын арасында jерләшир. Бу шәбәкәләрин чохунда шәрти-илкин вә шәрти-сон үзвләрин олмасы онларын дөврилиjинә хәләл кәтирмир (8. *290*).

Буна бахмаjараг, фәсил адлары саһәсиндә мүәjjән тәснифатлар апарыб, онлар арасында мүхтәлиф семантик мүнасибәтләрдән данышмаг мүмкүндүр. Фәсил адлары илин исти вә соjуг мөвсүмүнә аид олан фәсилләри ифадә етмәсинә көрә ики синиф әмәлә кәтирир: 1. **jаз, jаj**; 2. **паjыз, гыш.** Һәмин синифләр чәрчивәсиндә фәсил адларынын семантик ардычыллығы там мүәjjәндир. Буну ашағыдакы мәнтләрдән көрә биләрик. Мәсәлән: **Паjыз** чәннәт, **гыш** гуруча, **jаз** султандыр, **jаj** дамы (Баjаты). Горх **паjыздан**—габағынча **гыш** кәлир. Горхма **гышдан**—габағынча **jаз** кәлир (Мәсәл). **Jаз** кетмәсә, **jаj** олмаз (Баjаты). **Паjыз** кечди, **гыш** доланды, олду **jаj** (Ашыг Әләскәр).

Бундан башга, исти вә соjуг мөвсүмләрә мәнсуб олан фәсил адлары да өз араларында семантик мүнасибәтләрә кирә билирләр. Һәмин семантик мүнасибәтләрин ики нөвү вардыр: ардычыллыг вә әкслик мүнасибәтләри. Ар-

дычыллыг мүнасибәти исти вә сојуг мөвсүмләрин сәрһәддиндә дуран фәсилләрин адлары **јај** вә **пајыз**, **гыш** вә **јаз** арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Гыш** бухагдан, **јаз** ләбдән, Әмәдим **јај** мәмәндән (Бајаты). О нәдир ки, **гыш** көјәрир, **јаз** гызарыр, **пајыз** гаралыр? (Тапмача). **Јајда** јајлағымдыр, **гышда** ојлағым, **Јазда** сејрәнкаһым бу дағлар мәним (Ашыг Әләскәр). **Јаз** кечди, **јај** аддады, **пајыз** кирди («Ашыг Әләскәр»). Семантик әкслик мүнасибәти **гыш** сөзү илә **јај** вә **јаз** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Јајда** башы бишәнин **Гышда** ашы бишәр. **Јајда** ишлә, **Гышда** дишлә. **Јајын** бары, **Гышын** вары. **Јаз** әкинчи, **Гыш** диләнчи (Мәсәл). Јаз донар, **гыш** ачылар (Тапмача).

Ил адлары

Азәрбајчан дилиндә ил билдирән зәрфләрин семантик-сөздүзәлтмә силсиләси ашағыдакы сөзләрлә тәмсил олунмушдур: **та инишил—инишил—билдир/кечән ил—у ил—кәлән ил—алтдакы ил.** Ил адлары силсиләсиндә семантик башланғыч вәзифәси **бу ил** сөзүнүн үзәринә дүшүр.

Ил билдирән зәрфләр арасында синтактик ардычыллыг ики шәкилдә өзүнү көстәрир. Биринчиси, семантик—сөздүзәлтмә мүнасибәтләринин әксинә олан онтоложи вә психоложи заман ардычыллығына ујғун кәлән шәкилдә. Мәсәлән: **Билдир** доғулан оғлан **Бу ил** чинара чыхды (Тапмача). **Билдир** көрән мәни **бу ил** танымаз (Гивами Мүтәрризи). Сон илләр һәр ил бир ишим дүзәлиб. **Та инишил** гызым олуб. **Инишил** бир оғулум, **билдир** бир оғлум олуб. **Бу ил** ев алмышам, **кәлән ил** дә, иншаллаһ, әјәр-әскијини дүзәлдәрик. Онун **алтдакы ил** дә аллаһ кәримдир (Данышыг).

Икинчиси, сөзләрин семантик-сөздүзәлтмә мүнасибәтләринә ујғун шәкилдә. Мәсәлән: Гонаг **бу ил** бурдадыр, **Кәлән ил** дә сәрасәр. (Мәсәл). **Бу ил** һалым **билдиркиндән** јахшыдыр. **Билдир, инишил** дә мәнә јахшылыглар етмисән (Гәтран). **Бу ил** ипәк **кечән илдәкиндән** аз олачаг («Әкинчи»).

Заман адларындан төрәмә тематик сөз груплары

Заман адларындан төрмә ашағыдакы тематик сөз груплары вардыр: 1. Замана көрә тә'јинедичи

сифәтләр: **буилки, билдирки, букүнкү, дүнәнки** вә с. Һәмин сөзләрин төрәдичи әсасларына хас олан мә'на мүнасибәтләри бунлара да хасдыр. Мәсәлән, мүг. ет.: **Дүнәнки** ишинә көрә саҝ ол, **букүнкү** ишинә көрә чаваб вер. **Буилки** сәрчә **билдирки** сәрчәјә чиб-чиб өјрәдир (Мәсәл). 2. Мөвсүмлә бағлы олан кејфијјәт адлары: **јазлыг, пајызлыг, күзлүк** (дан.). Һәмчинин мүг. ет.: **јајлыг**. 3. Мөвсүмлә бағлы олан мәкан адлары: **јајлаг, гышлаг, јајла, гышла**. 4. Мөвсүмлә јахуд күнүн вахтлары илә бағлы олан һәрәкәт адлары: **јајламаг, гышламаг, ахшамламаг, кечәләмәк**. Јазыг сәнинлә **јајлајыб, гышлајанын** күнүнә! (Идиом).

Сајларын семантик системи

Сајларын лексик-семантик системи әдәди системләрлә сых әлагәдардыр. Бунунла белә, һәмин системләр мүстәгил дәјәр сырасы әмәлә кәтириб, ајры-ајры елмләр тәрәфиндән өјрәнилир. Бу мә'нада сајлар гоһумлуг терминләри илә мүгајисә едилә биләр. Гоһумлуг терминләринин лексик-семантик системи гоһумлуг (мүнасибәтләри) системинә ујғун кәлир. Бунлар исә дилчилик вә етнографија елмләри тәрәфиндән өјрәнилир.

Сајларын әдәди системләрлә әлагәсинә чохдан диггәт јетирилмишдир. Һәлә В. Брим көстәрмишдир ки, сајларын ән мүһүм хүсусијјәти онларын әдәдлә ифадәетмә үсулу, сајмағын јекрәнклији илә әлагәсидир (5. *161*).

Сајларын семантик ардычыллығы әдәдләрин ардычыллығы илә паралеллик јарадыр. Мә'лум олдуғу кими, әдәди системләрин ашағыдакы әламәтләри вардыр: 1. Бүтүн әдәди системләрдә башланғыч үнсүр олур. 2. Һәр үнсүрдән сонра ондан бир ваһид гәдәр бөјүк олан үнсүр кәлир. 3. Әввәлинчи истисна олмаг шәрти илә һәр үнсүрдән габаг ондан бир ваһид гәдәр кичик олан үнсүр кәлир (2. *14*).

Сај системиндә һәм илкин үнсүр, һәм дә үнсүрләрин ардычыллығы мөвчуддур. Әдәди систем кими, сај системи дә илкин үнсүрдән башланыб, хәтти биристигамәтли силсилә әмәлә кәтирир. **Бир** сајы вә онун архасында дајанан анлајыш сајларын дүзәлдилмәсиндә хүсуси рол ојнајыр, белә ки, сајларын семантик ардычыллығында **бир** нәзәрдә тутулур. Һәмин сырада **бирдән** башга, **он** сајы да белә бир әһәмијјәтә маликдир. Тәсадүфи дејилдир ки,

бир чох дилләр даһа јүксәк сајма үчүн һәмин сај анлајышындан истифадә едирләр. **Бир** вә **он,** әтрафында сај системинин тәшкил олундуғу илкин анлајышлардыр (1. *21—22*). Лакин сајларын лексик-семантик системинин там формалашмасы бир чох башга васитәләрин иштиракы илә баша кәлир.

Сај системи ады алтында семантик дәјәр сырасы нәзәрдә тутулур, чүнки һәр һансы бир сајын мә'насыны ачмаг үчүн биз мүвафиг сыранын габагкы вә сонракы терминләринә мүрачиәт етмәли олуруг. Демәли, сајларын мөвчуд лексик-семантик сырадакы јери ики факторла мүәјјәнләшир: биринчиси, әдәди системдәки мүвафиг (әдәди) анлајышларын ишарәси олмагла; икинчиси, мүвафиг лексик-семантик арасыкәсилмәзликдә өзүндән габагкы вә сонракы терминлә дәјәр мүнасибәти илә. Она көрә дә сајларын лингвистик изаһында ики үсулдан истифадә етмәк олар. Мәсәлән: **Бир**—а) «сајларын илки», «сај системинин семантик башланғычы»; б) «1» әдәдини ифадә едән сөз». **Ики**—а) «бирдән сонра үчдән әввәл кәлән сај»; б) «2» әдәдини ифадә едән сөз». Лексикографик тәчрүбәдә сајларын лингвистик изаһы заманы һәмин үсуллардан тез-тез истифадә олунур, лакин чох вахт онлар бир-биринә гарышдырылыр.*

Сајлар чохсајлы вә гурулушча мухтәлиф олсалар да, өзләринин үмуми семантикасы вә сөздүзәлтмә гајдаларына көрә ејнијјәт тәшкил едиб, дилин башга лексемләриндән кәскин шәкилдә сечилир. Һурфорд бу мүнасибәтлә јазыр: сај системиндә ән чох сәчијјәви олуб, ону бүтүн јердә галан дилдән фәргләндирән онун семантикасы вә дәруни синтаксисинин мәхсуси тәбиәтидир (6. *87*).

Сајларын семантик системинин ашағыдакы хүсусијјәтләри вардыр. Биринчиси, әдәдләр кими, сајлар да ардычыллыг әмәлә кәтирир вә бу сыранын үмуми семантик башланғычы вардыр (**бир** сөзү). Лакин, әдәдләр силсиләсиндән фәргли олараг, бу сыра сонсуз шәкилдә давам етмир.

Икинчиси, сај системинә дөврилик хасдыр: сај силсиләсиндә семантикасы тәркибиндәки терминләрин мәзмунлары чәминә бәрабәр олан мүрәккәб сајлар синтетик мәз-

* Мәсәлән, М. Кашғаринин **«Дивану луғат-ит-түрк»** әсәриндә, **«Азәрбајчан түрк халг шивәләри луғәти»**ндә (ч. 1, № 1—2, Бакы, 1930—31), **«Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти»**ндә (ч. 1—2) белә едилмишдир.

мунлу, өзү дә башга чүр мотивләшән терминләрлә әвәз олунур. Һәр бир белә термин (онлуг, јүзлүк, минлик вә с. адлары) өзүнәгәдәрки сајлар силсиләсини јекунлашдырыб, гапајыб, өзүндән сонракы сајлар силсиләсини ачыр. Бунунла бағлы олараг, мәһәлли семантик саһәләр вә мәһәлли семантик башланғычлар мејдана кәлир.

Үчүнчүсү, сај системи арасыкәсилмәзликлә дискретлијин диалектик вәһдәтиндән ибарәтдир. Бүтүн фәрди хүсусијјәтләри илә јанашы, сајлар ваһид лексик-семантик сыранын үзвүдүрләр. Һәр бир сај дискретликлә сонсузлуғун вәһдәти кими, өзүнәгәдәрки сајларын сону, өзүндән сонракы сајларын семантик башланғычы ролуну ојнајыр.

Сајларын ифадәетмә (әмәләкәлмә) үсуллары онларын тәснифи үчүн ме'јар ролу ојнајыр.

Азәрбајчан дили сајларынын ашағыдакы нөвләри вардыр:

1. Тәклик билдирән сајлар: **бир, ики, үч, дөрд, беш, алты, једди, сәккиз, доггуз.** Бунлар Азәрбајчан дилинин индики вәзијјәтиндә садә сөзләр олуб, бир-бири илә дәјәр мүнасибәтиндәдир.

2. Онлуг билдирән сајлар: **он, ијирми, отуз, гырх, әлли, алтмыш, јетмиш, сәксән, доxсан.**

Он сөзү **доггуз** вә **јүз** сөзләри арасындакы сајлар ичәрисиндә семантик вә сөздүзәлтмә бахымындан мүһүм јер тутур. О, бирдән доггуза гәдәрки сајларла тәмсил олунан силсиләни јекунлашдырыб, синтетик мәзмунлу бир ваһид кими ону гапајыр. Бунунла јанашы, **он** сөзү өзүндән сонра кәлән сајлар силсиләсини ачыб, јени сөздүзәлтмә вә ифадәетмә үсулларынын мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Һәмин сөздүзәлтмә үсуллары үчдүр. А. «онлуг»+«тәклик» үсулу. Бу үсулдан бүтүн сонракы онлуг, јүзлүк вә минлик адларыны мүшајиәт едән тәкликләрин адларынын дүзәлдилмәсиндә истифадә олунур. Б. «Тәклик»+«онлуг» үсулу. **Он** сөзү истисна олмагла бүтүн онлуг адлары һәмин үсулла дүзәлмишләр. Бу үсул јүзлүк вә минлик адларынын дүзәлмәсиндә дә тәкрар олунур (лакин бу заман икинчи тәркиб һиссәси кими мүвафиг шәкилдә **јүз** вә **мин** сөзләри кәтүрүлүр). Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән онлуг адларынын чоху фономорфоложи просесләр нәтичәсиндә өзләринин төрәдичи әсаслары илә сөздүзәлтмә әлагәләрини итирмишләр. Мәсәлән, **отуз, гырх,** әлли терминләринин **үч, дөрд, беш** вә **он** сөзләри илә ачыг-ашкар әлагәси јохдур. **Алтмыш, јет-**

миш, сәксән вә **дохсан** терминләри исә мүвафиг олараг **алты, једди, сәккиз** вә **доггуз** сөзләрини, шүбһәсиз, јада салыр. «Он» анлајышынын ифадәсинә хидмәт едән **-мыш/-миш, -ан -ән (он)** мүасир дилдә ишләнмир. Беләликлә, сајларын бир чохунун мә'налары ади адверменин дејил, узун нитг-фикир просесинин мәһсулу олуб, «мотивләшмиш» ишарәдән «ихтијари» ишарәјә гәдәр бир јол кечмишдир. Лакин илкин семантиканын позулмасы вә сөздүзәлтмә системинин башгалашмасы үмуми типин дәјишмәсинә кәтириб чыхармыр. Јухарыда гејд едилән дәјишикликләр олса-олса ајры-ајры терминләрин лингвистик талејинә тә'сир едир.

3. Јүзлүк билдирән сајлар: **јүз, ики јүз, үч јүз, дөрд јүз, беш јүз, алты јүз, једди јүз, сәккиз јүз, доггуз јүз.** Бунларын сөздүзәлтмә үсулу онлуг билдирән сајларынкынын ејнидир: онлар тәклик билдирән (2—9) сајларла **јүз** сөзүндән көстәрилән үсулла дүзәлмишләр. Гејд етмәлијик ки, бу үсулла дүзәлән мүрәккәб сајларда тәкликләр јүзлүкләрин детерминативи ролунда чыхыш едир.

4. Минлик билдирән сајлар; бунларын үч нөвү вардыр: а) тәклик билдирән сајларла дүзәләнләр; б) онлуг билдирән сајларла дүзәләнләр; в) јүзлүк билдирән сајларла дүзәләнләр. Мәсәлән: **ики мин, ијирми мин, ики јүз мин.**

5. Һесаби әдәдләр билдирән сајлар. Бунларын сөздүзәлтмә үсулу онлуг, јүзлүк, минлик билдирән сајларын, демәк олар ки, әксинәдир. Һесаби әдәдләр билдирән сајлар онлуг, јүзлүк вә минлик билдирән сајлардан истәр онларын бир-бири илә, истәрсә дә тәклик билдирән сајларла мүәјјән гаида үзрә бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Һесаби әдәддә илкин төрәдичи елементләрин дүзүлүшү беләдир: Минлик, јүзлүк, онлуг, тәклик (мәсәлән: **мин доггуз јүз јетмиш сәккиз**).

Сај саһәсиндә сөздүзәлтмәнин бүтүн үсулларынын бир үмуми әсасы вардыр: бу, әдәди анлајышларын бир-биринә мүнасибәтидир. Әдәди анлајышларын мүнасибәти, мә'лум олдуғу кими, дөрд һесаби әмәлијјатда тәзаһүр едир: топлама, чыхма, вурма, бөлмә. Ахырынчы үч әмәлијјат һәм дә тәшәккүл тапмыш сај системини тәләб едир. Бундан башга, дил мә'наларын әмәлә кәлмәсинин ән елементар вә үмуми үсулуну, бу мә'наларын ифадә олунмасынын ән садә үсулуну сечир. Она көрә дә топлама (үстәкәлмә) вә гисмән дә вурма әмәлијјатлары јени

јени әдәди анлајышлар вә сај мә'наларынын јарадылмасы үчүн әсас васитә олмушдур. Һәмин әмәлијјатларын сајлар үчүн әһәмијјәтини башга мүәллифләр дә е'тираф едирләр. Мәсәлән: А. ван Катвијк јазыр: әдәди ифадәләрдә мүнасибәтләр дәгиг олараг вурма вә үстәкәлмә терминләриндә шәрһ едилә биләр. Бу мүнасибәтләр ејни категоријадан олан үнсүрләр арасында баш тутур (7. *1*).

Әдәди анлајышларын аналитик јарадылмасы вә ифадә олунмасы имканлары мәһдуд дејилдир. Лакин бу үсулун бир бөјүк нөгсаны вардыр ,о да ишарәләрин јығчам олмамасыдыр. Она көрә дә сајларын әмәлә кәлмәсиндә ики тәмајүл өзүнү көстәрир: биринчиси, ихтијари сајларын јаранмасы; икинчиси, тәбии әдәдләрин сонсуз сырасына өлчү категоријасынын дахил едилмәси ки, бу да гејд олундуғу кими, онлуг, јүзлүк, минлик вә с. әдәдләри билдирән сајларла ифадә олунур.

Сајлар арасында семантик мүнасибәтләр. Сајлар арасында ашағыдакы семантик мүнасибәтләр өзүнү көстәрир: сөздүзәлтмә мүнасибәти, семантик ардычыллыг мүнасибәти вә семантик әкслик мүнасибәти. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин семантик әлагә нөвләри чох вахт ејни бир сөз чүтүндә үст-үстә дүшә билир. Бундан әлавә, онлар ејни дәрәчәдә мараглы дил һадисәләри дејилдир. Сајларын сөздүзәлтмә мүнасибәтләри әксәр һалларда семантик ардычыллыг вә семантик әкслик әлагәләриндә әкс олунур, она көрә дә елә бунлары нәзәрдән кечирмәклә кифајәтләнирик.

Сајлар арасында семантик ардычыллыг мүнасибәтләринин ашағыдакы нөвләри вардыр.

А. Бир-бир сајмагла бағлы олан семантик ардычыллыг. Бу, лексик-семантик сырада һәр бир терминин өзүндән габагкы вә сонракы терминләрлә мүнасибәтинә хасдыр. Һәмин семантик мүнасибәт **бир** сајындан башламыш, бүтүн сајлар арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Бир, ики, үч**—пуч (Овсун). О нәдир ки, **бирдир, ики** дејил? О нәдир ки, **икидир, үч** дејил? О нәдир ки, **үчдүр, дөрд** дејил? О нәдир ки, **дөрддүр, беш** дејил? (Тапмача). Аты **бириндә** бәслә, **икисиндә** көзлә, **үчүндә** мин, **дөрдүндә** олду ат, олмады сат (Мәсәл). **Бир**-бирә. **Ики**-ијнә. **Үч**-үзүк. **Дөрд**-дөшәк. **Беш**-бешик. **Алты**-алма. **Једди**-јемиш. **Сәккиз**-сәрчә. **Доггуз**-донуз. **Он**-ораг. **Бир, ики**—бизимки. **Үч, дөрд**—гапыны өрт. **Беш, алты**—Дашалты. **Једди, сәккиз**—Фирәнкиз, **Доггуз, он**—гырмызы дон (Санама). **Он**

зијан, **он бир** зијан (Бајаты). Икидин һәмдәми кәрәк [...] ја **он үч**, ја **он дөрд-он беш** јашында олсун. (Вагиф). Тәзәчә јетмиш олар **он беш, он алты** јашына (Ашыг Әләскәр). [Буилки] шә банул-мүәззәм ајы [...] **ијирми доггуз** күндүр, ја **отуз** күндүр? (Ч. Мәммәдгулузадә).

Б. Беш-беш сајмагла бағлы олан семантик ардычыллыг. Һәмин семантик мүнасибәт **беш** сајындан башлајараг бир-бириндән беш ваһид бөјүк олан әдәдләрин адлары арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Бајбуранын оғлу **беш** јашына кирди. **Беш** јашындан **он** јашына кирди. **Он** јашындан **он беш** јашына кирди («Китаби-Дәдә Горгуд»). Телефонун зәнки [...] **ијирми, ијирми беш** дәфә сәсләнди (Меһди Һүсејн).

В. Он-он сајмагла бағлы олан семантик ардычыллыг. Һәмин семантик мүнасибәт он сајындан башлајараг, онлуг әдәдләрин адлары арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Ијирми** идим—Икид идим, **Отуз** идим—Топуз идим. **Гырх** идим—Гырыг идим. **Әлли** идим—Бәлли идим. **Алтмыш** идим—Батмыш идим. **Јетмиш** идим—Битмиш идим. **Сәксән** идим—Сәрсәм идим. **Дохсан** идим—Нөгсан идим. **Јүз** олдум—Дүз олдум (Түрк мәсәли). **Сәксән, дохсан**—Бир күн јохсан (Мәсәл).

Г. Әлли-әлли сајмагла бағлы олан семантик ардычыллыг. Һәмин семантик мүнасибәт **әлли** сајындан башлајараг, бир бириндән әлли ваһид бөјүк олан әдәдләрин адлары арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән, **Әлли** мәнәм, **јүз** мәнәм (Бајаты). Гојунун олду **әлли**—Атын олду бәлли. Гојунун олду **јүз**—Кир ичиндә үз (Мәсәл).

Ғ. Јүз-јүз сајмагла бағлы олан семантик ардычыллыг. Мән разыјам ки, **јүз** илин әвәзинә саһиби-әдаләт-халиг мәни бәлкә **ики јүз** ил, бәлкә **үч јүз** ил, бәлкә **дөрд јүз** ил, бәлкә **беш јүз** ил чәһәннәмдә јандырсын (М. Ф. Ахундов). Бу **бир јүз,** бу **ики јүз,** бу **үч јүз** (Ү. Һачыбәјов).

Д. Мин-мин сајмагла бағлы олан семантик ардычыллыг. Һәмин семантик мүнасибәт **мин** сајындан башлајараг бир-бириндән мин ваһид бөјүк олан әдәдләрин адлары арасында өзүнү көстәрир. Лакин әлимиздә олан материаллар ичәрисиндә бунлара аид мисаллар јохдур.

Е. Он минликләрин семантик ардычылығы. **Он мин** әрдән јағы көрдүмсә, ојнум делим. **Ијирми мин** әр јағы көрдүмсә, јыламадым. **Отуз мин** әр јағы көрдүмсә. ота сајдым. **Гырх мин** әр јағы көрдүмсә, гыја бахдым. **Әлли**

мин әр јағы көрдүмсә, әл вермәдим. **Алтмыш мин әр јағы** көрдүмсә, ајтышмадым. [**Јетмиш мин** әр јағы көрдүмсә?...] **Сәксән мин** әр көрдүмсә, сәксәнмәдим. **Дохсан мин** јағы көрдүмсә, дөнәммәдим. **Јүз мин** әр көрдүмсә, јүзүм дөнмәди («Китаби-Дәдә Горгуд»).

Ә. Јүз минликләрин семантик ардычыллығы. Һәмин семантик мүнасибәт **јүз мин** сајындан башлајараг, бирбириндән һәмин әдәд гәләр бөјүк олан әдәдләрин адлары арасында өзүнү көстәрир. Бизим материаллар ичәрисиндә һәмин һадисәјә аид мисаллар јохдур. Лакин истәр минликләр, истәрсә дә јүзминликләр арасында белә бир семантик әлагәнин олмасы гәнаәтинә башга сајларла аналокија јолу илә кәлмәк олар.

Сајлар арасында семантик экслик мүнасибәтинин ашағыдакы нөвләри вардыр.

а) Сајларын «азлыг» вә «чохлуг» семантемләринин экслијинә ујғун шәкилдә гаршылашмасы. Һәмин семантик мүнасибәт **бир** сајы илә **беш, једди, он, јүз, мин** сајлары арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Бир** дејәрсә, **беш** дејәрәм (Идиом). **Бир** дәрди **беш** олан көнлүм! (Аббас Туфарганлы). **Бир** ил буғаја кәләр, **Једди** ил боғаз кедәр (Тапмача). **Бир** јашына чатанда **он** јашында оғлана охшајырды («Шаһзадә Муталиб» нағылы). Әлиндәки **бир** сәрчә **он** сәрчәдән јахшыдыр. **Јүз** өлч, **бир** бич. **Јүз** фикир **бир** борчу өдәмәз. **Бири** билмәјән **Мини** дә билмәз **Бир** будаға чыхыб, **мин** будаг силкәләјир (Мәсәл). **Бир** гапағы. **Мин** јарпағы (Тапмача).

б) Тәклик билдирән сајларла мувафиг онлуг билдирәнләрин гаршылашмасы (**бир-он, ики-ијирми** вә с.). Мәсәлән: Инсан **једдисиндә** нәдирсә, **јетмишиндә** дә одур; **доггузунда** нәдирсә, **дохсанында** одур (Мәсәл).

в) Мүштәрәк үнсүрлү, башга чүр десәк, сөздүзәлтмә мүнасибәтиндә олан сајларын гаршылашмасы. Мәсәлән: **Он** *бир* **ондан** јахшыдыр. Халг **мин** дәфә дөздүсә. **Мән мин бир** дәфә дөздүм (Бајаты). Һәмчинин бах: б) бәнди.

г) Ејни сөздүзәлтмә үсулу илә јаранмыш сајларын гаршылашмасы. Мәсәлән: **Сәксән сәккиз** дүјүндә **Дохсан доггуз** илмә вар. **Сәксән сәккиз** дәјирман, **Дохсан доггуз** нов һаны? (Тапмача).

Сајлардан төрәмә лексик сөз групплары

Сајлар бир нечә лексик сөз групунун әмәлә кәлмәсинә әсас вермишләр. Бунлар ашағыдакылардыр.

477—6

Гејри-мүəјјəн мигдар сајлары. Бə'зəн əшјаларын сајыны конкрет шəкилдə мүəјјəнлəшдирмəк олмур. Белə һалларда гејри-мүəјјəн мигдар сајларындан истифадə едилир.

Гејри-мүəјјəн мигдар сајларынын ики нөвү вардыр: садə кəмијјəт адлары вə тəртиби кəмијјəт адлары. Биринчилəрə **аз, чох, хејли** сөзлəри мисал ола билəр. Тəртиби кəмијјəт адлары истиснасыз олараг ики мүəјјəн мигдар сајындан дүзəлирлəр. Тəртиби терминлəрин дүзəлмəсинин ашағыдакы үсуллары вардыр: 1. Тəртиби терминлəр бир-биринин ардынча кəлəн сајлардан дүзəлир (**бир-ики, ики-үч, үч-дөрд** вə с.). 2. Тəртиби терминлəр бир-бириндəн 5 ваһид гəдəр бөјүк олан əдəдлəрин адларындан дүзəлир (**беш-он, он-он беш, он беш-ијирми** вə с.). 3. Тəртиби терминлəр бир-бирини излəјəн онлуг адларындан дүзəлир (Мəсəлəн: **он-ијирми, ијирми-отуз, отуз-гырх** вə с.) 4. Тəртиби терминлəр мүвафиг олараг јүзлүк вə минлик адларындан дүзəлир. Гејд етмəк лазымдыр ки, һəмин сајларын ишлəнмəсиндə индијə гəдəр нəзəрдəн кечирилəнлəрдəн фəргли бир чəһəт өзүнү көстəрир ки, бу да јүзлүк вə минлик адларында мүштəрəк үнсүрүн ихтисар олунмасындан ибарəтдир (Мəсəлəн: **ики-үч јүз, беш-алты мин** вə с.). Материалларда гејри-мүəјјəн сајларын мүхтəлиф нөвлəри өз əксини тапмышдыр. Мəсəлəн: Евдə **бир-ики** күн узанмағыныз мəслəһəтдир. Башыны **ики-үч** дəфə галдырыб-салды. **Үч-дөрд** күн ишə кетмəдим (Меһди Һүсејн). Дашдəмир **он беш-он алты** јашларына чатды («Дашдəмирин нағылы»). **Беш-он** əрəби **беш-он** əрəб Куфə сəһрасында гырыбдыр (М. Ф. Ахундов). **Гырх-əлли** диши вар. **Сəксəн-дохсан** диши вар (Тапмача). Аға Г. илдə **ијирми-отуз мин** манатлыг алыш-вериш едир. Аға Г.-нын **гырх-əлли мин** маната таваһасы чатар («Əкинчи»). Һəр базар күнү бу мејданда **ијирми-отуз мин** манатлыг алыш-вериш олур (Ə. Һагвердијев).

Кəср сајлары. Азəрбајчан дилиндə кəср сајлары бүтөвүн һиссəлəрини билдириб, ашағыдакы гајда үзрə дүзəлир. Јерлик, јахуд чыхышлыг һалында олан «чохлуг» билдирəн сај бүтөвүн һиссəлəрини бир күлл һалында, «азлыг» билдирəн сај исə һəмин һиссəлəрдəн тəчрид олунмушуну ајрыча ифадə едир. Мəсəлəн, бу чүр: **бешдə(н)-бир, алтыда(н)-ики.**

Сыра сајлары. Азəрбајчан дилиндə бүтүн мигдар сајларынын мүвафиг олараг сыра сајларындан ибарəт

олан семантик вə сөздүзəлтмə төрəмəлəри вардыр. Мигдар сајлары кими, сыра сајлары да лексик-семантик ардычыллыг əмəлə кəтирирлəр. Сыра сајларынын арасыкəсилмəзлији мигдар сајларынын тəбии ардычыллығы вə В. Бримин чох əһəмијјəт вердији шəкилчилəрлə тəсбит олунмушдур. Сыра сајлары мигдар сајлары илə сөздүзəлтмə мүнасибəтиндə (**бир—биринчи, он—онунчу**), өз араларында исə семантик ардычыллыг мүнасибəтиндə (**биринчи—икинчи, икинчи—үчүнчү**) олурлар. Гејд етмəк лазымдыр ки, мигдар сајлары илə мүвафиг сыра сајларынын сөздүзəлтмə мүнасибəти семантик əлагə шəклини алмыр. Бунун сəбəби одур ки, мигдар сајлары илə сыра сајлары ајры-ајры тəсəввүр даирəлəринə мəнсуб олуб, башга-башга дəјəр сыралары əмəлə кəтирирлəр. Мигдар сајынын ифадə етдији кəмијјəт конкрет əшјадан асылыдырса, сыра сајынын ифадə етдији мəзмун мүəјјəн əшјанын өз һəмчинслəринин чəркəсиндə мүəјјəн һесаблама мəркəзинə бахмыш тутдуғу јердəн асылыдыр. Сыра сајларынын ардычыллығы һəмин һесабламаларын мүхтəлиф мəрһəлəлəрини əкс етдирир. Сыра сајларынын семантик ардычыллыг əлагəси мүвафиг материалларда да өз əксини тапыр. Мəсəлəн: Атанын өвлада үч борчу вар. **Биринчи**—тəрбијə, **икинчи**—охутмаг, **үчүнчү**—евлəндирмəк («Таһир вə Зөһрə»). Бу ағач **биринчи** күн чичəк ачармыш, **икинчи** күн чичəјини төкəрмиш, **үчүнчү** күн бар верəрмиш («Мəликмəммəд» нағылы).

Бурасыны да гејд етмəк лазымдыр ки, сыра сајлары мигдар сајлары гəдəр кениш ишлəнмə даирəсинə малик дејилдир.

Кəмијјəт адлары. Мигдар сајларындан **-лыг**[4] шəкилчиси илə кəмијјəт ады билдирəн сөзлəрин лексик групу јаранып: **тəклик** (!), **үчлүк, бешлик, онлуг, ијирмибешлик, отузлуг, əллилик, јүзлүк** вə с.

«Тəклик» анлајышынын **бир** сајындан дүзəлмəмəсинин сəбəби одур ки, **бирлик** сөзү кəмијјəт адларына аид едилə билмəјəн мəзмуна маликдир.

Кəмијјəт адларынын бир гисми доғумла бағлы олуб, ејни анадан ејни вахтда доғулан ушаглары јахуд һејван балаларыны билдирир: **екиз, үчəм, дөрдəм, бешəм.** Бунлар исə мүвафиг сајда балаларын доғулмасы илə əлагəдар олан фе'ллəрин дүзəлмəсинə əсас верир: **екизлəмəк, үчəмлəмəк, дөрдəмлəмəк, бешəмлəмəк.**

Кәмијјәт зәрфләри. Мигдар сајларындан кәмијјәт зәрфләри дә дүзәлир. Бунун ики үсулу мә'лумдур: а) морфоложи үсул **(бирәр-бирәр, икишәр, үчшәр)**; б) синтактик үсул **(бир-бир, икибир-икибир, беш-беш, он-он, бирдән-бирә** вә с.). Һәмин үсуллар ејни дәрәчәдә мәһсулдар дејилдир. Морфоложи үсулла дүзәлән кәмијјәт зәрфләри бир-ики сөзлә мәһдудлашыр.

Әдәбијјат

1. Азәрбајчан түрк халг шивәләри лүғәти, I чилд, № 2, Бакы, 1930.
2. Андропов И. И. Развитие понятия числа и действий над числами. М., 1962.
3. Ахундов А. Опыт фонетического обобщения и грамматического описания названий частей тела человека в азербайджанском языке. — Советская тюркология, 1976, № 5.
4. Ахундов А. Названия частей тела человека, оканчивающиеся на — Z в азербайджанском языке. — Советская тюркология, 1978, № 3.
5. Брим В. Система числительных в германских языках. — В сб.: Языковедные проблемы по числительным. Л., 1927.
6. Hurford J. R. The linguistic theory of numerals. Cambridge–London–New York–Melbourne, 1975.
7. Katwijk A. Van. A functional grammar of Dutch number names.– In: «Grammmar for number names» (Ed. by N. B. Cortius).
8. Lyons J. Semantics, vol. 1. Cambridge–London–New York–Melbourne, 1977.

III Фәсил

ПРОСЕССУАЛЛЫГ БИЛДИРӘН СӨЗЛӘРИН СЕМАНТИК СИСТЕМИ

ФЕ'ЛЛӘРИН СЕМАНТИК СИСТЕМИ

Фе'лләр лексик-семантик вә грамматик бахымдан ән мараглы сөз категоријаларындан биридир. Онлар дилин лексик вә грамматик системләриндә чохшахәли вә мүрәккәб мүнасибәтләрлә сәчијјәләнирләр. Фе'лләрдә лексик вә грамматик хүсусијјәтләр үзви шәкилдә чулғалашыр, она көрә дә онларын лексик-семантик чәһәтдән өјрәнилмәси грамматик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмадан мүмкүн дејилдир.

Бир нитг һиссәси кими фе'лин чүмләдә әсас функсијасы предикативликдир. Һәр бир фе'лин варлығы дил системиндә мүвафиг исимләрлә, нитгдә исә исим вә әвәзликләрлә ифадә олунмуш субјект, објект вә с.-лә мүәјјәнләшир. Фе'лләрин нитгдә субјектләрлә бағлылығы шәхс вә кәмијјәт шәкилчиләри илә ифадә едилән узлашма әлагәси илә тә'мин олунур. Узлашма әлагәси бу ики функсионал сөз категоријалары (бир тәрәфдән: исим вә шәхс әвәзликләри, о бири тәрәфдән: фе'лләр) арасында категориал бағлылығын тәзаһүр формаларындан биридир. Фе'лләрин мүәјјән субјектләрлә бағлылығынын тәкчә грамматик дејил, семантик әһәмијјәти дә вардыр.

Фе'лләрин субјектләрлә әлагәси үч шәкилдә өзүнү көстәрир. 1. Һәр фе'лин мәхсуси субјекти олур. 2. Семантик чәһәтдән әлагәдар олан фе'лләрин мүштәрәк субјекти олур. 3. Мүрәккәб семантик тәркибли фе'л субјект чүтү илә бағланыр. 4. Ејни фе'л мүхтәлиф синтактик (функсионал) вәзифәли (мәсәлән: субјект, објект) сөзләрлә әлагәләнир.

Фе'лин семантик системини тәдгиг етмәк үчүн онун бир чох әлагәдар лексик-грамматик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг вачибдир. Фе'лләрин ән универсал хүсусијјәтләриндән бири онларын тә'сирли вә тә'сирсиз олмасыдыр. Фе'лләрин семантик әлагәләриндән бир чохунун характери һәмин категоријалара мүнасибәтиндән асылыдыр. Тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријаларына мәнсуб олма фе'лләрин лексик системиндә үч шәкилдә

өзүнү көстәрир: а) тә'сирли фе'лләр арасында семантик мүнасибәтләр; б) тә'сирсиз фе'лләр арасында семантик мүнасибәтләр; в) тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр арасында семантик мүнасибәтләр. Һәмин хүсусијјәтләр һәр аддымда нәзәрә алынмалы чәһәтләрдир. Бунунла белә, онлар хүсуси семантик бөлкүләр, тәснифләр үчүн әсас вермирләр, она көрә ки, мәхсуси морфемләр васитәси илә әксәр тә'сирли вә тә'сирсиз фе'ллөрдән мүгабил мә'налы фе'лләр дүзәлә билир, өзү дә төрәмә фе'лләр өз төрәдичи әсасларынын мәнсуб олдуғу тәсәввүр даирәсиндән (тематик саһәдән) кәнара чыхмыр.

Фе'лләрин семантик тәдгиги ашағыдакы мәсәләләри әһатә етмәлидир: 1. Фе'лләрин тематик груплары. 2. Фе'лләрин мә'на нөвләри. 3. Фе'лләрин башга нитг һиссәләри илә гаршылыглы мә'на мүнасибәтләри.

Фе'лләрин тематик груплары

Биоложи вә сосиоложи һәрәкәт билдирән фе'лләр

Биоложи вә сосиоложи һәрәкәт билдирән фе'лләр инсан, һејван вә с. чанлы варлыгларын мүвафиг фәалијјәтини ифадә едирләр. Бунлары илк нөвбәдә елә бу чүр, инсана вә һејвана аид олан фәалијјәт билдирән сөзләр дејә тәсниф етмәк мүмкүндүр. Бир гисим фе'лләр семантик чәһәтдән мәһз бу чүр диференсиаллашмышдыр. Биоложи вә сосиоложи һәрәкәт билдирән фе'лләрин әшјави мәнсубијјәти ики шәкилдә тәзаһүр едир. Биринчиси, мүәјјән характерик һәрәкәтләри ифадә етмәклә. Мәсәлән: **бечә вермәк** (ары), **евләнмәк** (киши). Икинчиси, ачыг-ашкар мүвафиг чанлы варлыглары ифадә едән исимләрлә әлагәдар олараг ишләнмәклә. Мәсәлән: Киши евләнәр, гадын әрә кедәр. Инәк буғаја кәлир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, белә бир тәснифат һеч дә һәмишә өзүнү доғрултмур. Биоложи вә сосиоложи фәалијјәт билдирән фе'лләрин бир гисми ејни заманда һәм инсана, һәм дә башга чанлы варлыглара аид ола билир (**јашамаг, өлмәк** вә с.). Она көрә дә биз һәмин фе'лләри мәтләбә мүвафиг олараг каһ әшјави мәнсубијјәтә, каһ да ифадә олунан һәрәкәтин характеринә көрә нәзәрдән кечирәчәјик.

Һејвана аид оланлар (Дөлвермә фе'лләри). Бунлар

чинси әлагә вә доғушла бағлы олан фе'лләрдир. Һәмин фе'лләрин јаранмасы вә ишләнмәсиндә белә бир ганунаујғунлуг өзүнү көстәрир. Мүвафиг һејванларын еркәјинин ады чинси әлагә билдирән фе'лләрдә, баласынын ады исә доғум билдирән фе'лләрдә сөздүзәлдичи васитәләр кими чыхыш едир. Һәр ики нөвдән олан фе'лләр мүвафиг һејван нөвүнүн дишисинин ады илә ишләнир. Чинси әлагә билдирән һејвана аид фе'лләр бунлардыр: **буғаја (кәләјә) кәлмәк** (инәк), **гоча кәлмәк** (гојун), **тәкәјә кәлмәк** (кечи), **күрсәјә кәлмәк** (ит, гурд, пишик), **далаба кәлмәк** (ат, ешшәк).

Дөлвермә билдирән фе'лләрин бир нечә нөвү вардыр. Бунлар дөлверм әнин мүхтәлиф мәрһәләләрини ифадә едир: 1. Дөлвермәјә гәдәрки вәзијјәти билдирәнләр (**боғаз олмаг, јелинләмәк, јетирмәк**), 2. Доғумла бағлы олан һәрәкәтләри ифадә едәнләр (**доғмаг, балаламаг, бузовламаг, гулунламаг, годугламаг, гузуламаг, күчүкләмәк, оғлагламаг**). 3. Доғумун анормал олмасыны билдирәнләр (**бала салмаг, бузов салмаг, гулун салмаг, годуг салмаг, гузу салмаг, оғлаг салмаг.** Гадынын өлү ушаг доғмасы **ушаг салмаг** вә **ушаг хәрч еләмәк** фе'лләри илә ифадә олунур).

Чинси әлагә билдирән фе'лләр доғум билдирәнләрдән фәргли тематик саһәләрә мәнсуб олсалар да, бу ики тематик груп арасында мүнтәзәм семантик әкслик әлагәси өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Кизлиндә **буғаја (кәләјә) кәлән** ашкар **доғачаг** (Мәсәл). Һәмчинин мүгајисә ет: Сәни **әкиб-доғанын** синәси дағлы галсын (Гарғыш). Лә'нәт олсун сизи **әкиб-доғанлара!** (Ч. Мәммәдгулузадә). Семантик әкслик мүнасибәти доғумун васитәсиз вә васитәли иштиракчыларына аид олан фе'лләр арасында да өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Доғдуғу** јох, **доғуздурдуғу** јох—о, мамачылығы нә биләчәк?! (М. Ф. Ахундов).

Инсана аид оланлар (Никаһ фе'лләри). Инсан чәмијјәтиндә чинси мүнасибәтләр бир сыра сосиоложи институтлар вә гајдаларла бағлыдыр. Белә бир вәзијјәт һоһумтуглуг терминләриндә бир чүр, никаһ фе'лләриндә башга чүр өз әксини тапыр. Никаһ фе'лләри мүхтәлиф аидијјәтләри лингвистик мә'нада реаллашдырыр. Никаһ фе'лләринин ашағыдакы нөвләри вардыр: 1. Никаһын васитәсиз иштиракчыларына аид оланлар (**евләнмәк, әрә кетмәк** вә с.). 2. Никаһын васитәли иштиракчыларына аид

оланлар (оғул евләндирмәк, гыз көчүрмәк, гыз вермәк, гыз алмаг ве с.).

Никаһ фе'лләри никаһда киши вә гадынын иштиракынын характерини билдирмәк үзрә диференсиаллашмышлар. Һәр бир киши чинсинә аид олан никаһ фе'линин гадын чинсинә аид олан мүгабили вардыр. Никаһ фе'лләрини елә һәмин әламәтә көрә дә тәсниф етмәк олар.

Бу, никаһ фе'лләринин ән үмуми бөлкүсүдүр. Бундан башга, никаһ фе'лләри һәмин фәалиjjәтин мүхтәлиф мәрһәләләриндә иштиракын характеринә көрә дә диференсиаллашмышдыр. Һәмин үмуми вә нисбәтән хүсуси әламәтләр никаһ фе'лләринин семантик мүнасибәтләриндә әкс олунур.

Никаһ фе'лләри үч чүр мә'на мүнасибәтләриндә олур. 1. Киши вә гадынын никаһда иштиракыны билдирмәк фәргинә көрә (**евләнмәк—әрә кетмәк, арвад алмаг—әрә кәлмәк, арвадыны бошамаг,—әрдән бошанмаг**). Мәсәлән: Киши **евләнәр**, гадын **әрә кедәр** (Данышыг). Һәким мәнә деjиб ки, кәрәк **арвад алам**. Һәким халаны да көрсә деjәрди ки, **әрә кет** (Ү. Һачыбәjов). Һәмчинин мүг ет.: Мәним кими **оғул евләндириб, гыз көчүрәсиниз** (Алгыш). 2. Никаһын васитәсиз вә васитәли иштиракчылары арасында вәзифә бөлкүсү фәргинә көрә (**әрә вермәк—әрә кетмәк, евләндирмәк—евләнмәк**). Мәсәлән: Атан сәни өзкәсинә **әрә вермәк** истәjир. О чүр **әрә кетмәк** мәним хошума кәлмәз (Ү. Һачыбәjов). Сән **евләндирдин**, мән **евләнмәдим?!** (Данышыг). 3. Никаһда оғлан вә гыз тәрәфләрини тәмсил едәнләр арасында вәзифә бөлкүсү фәргинә көрә (**гыз вермәк көчүрмәк—гыз алмаг**). Бу ики кәнд дәдә-бабадан бир-биринә **гыз вериб-гыз алар-лар** («Ашыг Әләскәр»). О, **гызыны** мәним оғлума **вермирсә**, мән дә һеч [онун **гызыны**] **алмырам** (Ч. Мәммәдгулузадә). 4. Никаһ мүнасибәтинә кирмәклә никаһ мүнасибәтиндән чыхмағын әкслиjинә көрә (**евләнмәк-арвадыны бошамаг, арвад алмаг-арвадыны бошамаг, әрә кетмәк кәлмәк/әрдән бошанмаг**). Мәсәлән: **Евләнирсән-евлән**, амма мәни дә **боша!** (Ч. Мәммәдгулузадә). Нә едим ки, һәми **арвады бошаjым**, һәм дә jени бир **арвад алым?** (Ү. Һачыбәjов). Мән **арвады бошардым**, тәзә бир **арвад алардым** (Ч. Чаббарлы). Мүвафиг контекстуал шәраитләрдә мүрәккәб никаһ фе'лләринин исми һиссәләри бурахылыб, фе'ли һиссәләрин там вә jахуд ихтисар

формалары бир-бири илә семантик әлагәjә кирирләр. Мәсәлән: Мән **арвад алмағын** да jолуну билирәм, **бошамағын** да (Ү. Һачыбәjов). [Кәрәк] Шәрәбаны бир гejри шәхсә **әрә кедә**, она мүвафиг гаjда илә арвадлыг едә вә сонра мүвафиги-шәриәт ондан **бошана** (Ч. Мәммәдгулузадә). Бу ки сәни бу гәдәр инчидир, **боша**, бир өзкәсин **ал** («Ашыг Әләскәр»). Мән jазыг өз арвадымы **бошаjыбалмышам** (Аjдын).

Һәjат вә өлүмлә бағлы олан фе'лләр. Биоложи һәрәкәт билдирән фе'лләрин бир гисми «һәjат» вә «өлүм» анлаjышлары илә бағлыдыр. Бунлар ашағыдакылардыр: **jаранмаг, доғулмаг, анадан олмаг, дүнjаjа кәлмәк, jашамаг, өмүр сүрмәк, чан вермәк, өлмәк, вәфат етмәк, гырылмаг, дирилмәк**. Һәмин фе'лләр арасында ашағыдакы семантик мүнасибәтләр өзүнү көстәрир. 1. Фе'лләрин «дүнjаjа кәлмәк» вә «дүнjадан кетмәк» анлаjышларына уjғун олараг гаршылашмасы. Мәсәлән: Бир күн **jаранмышам**, бир күн **өләчәjәм** («Аббас-Күлкәз»). Сәнин алгышынла **jаранмамышыг**, гарғышынла да **өләк** (Идиом). Инсан **анадан оландан** сонра мирур илә чаванлыға jетишиб, сонра гочалыб, ахырда **вәфат едир** («Әкинчи»). Мирзә Бағыр 1810-чу илдә Бакыда **анадан олмушдур**. 1882-чи илдә Бакыда **вәфат етмишдир** (Чәфәр Рәмзи). **Олду** илә **өлдүjә** чарә jохдур (Мәсәл). Ушаг **олуб**, jа **өлүб** (Ч. Мәммәдгулузадә). Һәjатда һәр шеj кими вәрдишләр дә **доғулур, өлүр** (Рәсул Рза). Бурада jенилик ағры илә **доғулур**, өлән ағыр зәрбәләр алыб **өлүр** (Пәнаһ Хәлилов). 2. «Һәjат» вә «өлүм» анлаjышларынын әкслиjинә уjғун кәлән семантик гаршылашма. Мәсәлән: Дүнjада үч шеj билдим: Олдум, **jашадым, өлдүм** (Мәсәл). **Өлмәк jашамагдыр** (Чавид). **Jашасан-jашарам, өлсән-өләрәм** (Сүлеjман Рүстәм). 3. «Өлүм» вә «дирим» анлаjышларынын әкслиjинә әсасланан семантик гаршылашма. Мәсәлән: Инсан гышда **өлә**, jазда **дирилә** (Ашыг Алы). **Өлләм** бу дәрдинән, мән **дирилмәнәм** (Ашыг Әләскәр). Гырғын кәлди **гырылдыг**, Шүкр аллаһа, **дирилдик**. Ахшам олду—**гырылдыг**, Сәһәр олду—**дирилдик** (Тапмача).

Фе'лләрин бир гисми гидаланма, јуху вә кејимлә бағлы олан тәбии еһтијачлары билдирир. Бунлары бир-бир нәзәрдән кечирәк.

Гидаланма илә бағлы олан фе'лләр. Гидаланма фе'лләри инсан вә һејванларын јемәк вә ичмәклә бағлы олан һәрәкәтләрини ифадә едир. Бунлар ашағыдакылардыр: **иштаһа(ы) кәлмәк, иштаһы чәкмәк, иштаһы күсмәк, ачмаг, јемәк, једиздирмәк, једирмәк, сусамаг, [су] ичмәк, дојмаг; гусмаг, әммәк, әмишдирмәк, әмиздирмәк, сүд вермәк, сүддән кәсмәк, отухмаг, отламаг, отармаг, јемләмәк, сувармаг, дәнләмәк** (гуш). Һәмин фе'лләрин бә'зиләри һәм инсана, һәм дә һејвана, бә'зиләри исә бунлардан јалныз биринә аиддир. Мәсәлән, **једирмәк** вә **отармаг, су вермәк** вә **сувармаг** ејни анлајышлары билдирсәләр дә, биринчиләр инсана, икинчиләри исә һејвана аиддир (**сувармаг** биткиләр барәсиндә дә ишләнир).

Гидаланма илә бағлы олан фе'лләрин арасында ашағыдакы мә'на мүнасибәтләри өзүнү көстәрир: 1. Еһтијачын мејдана чыхмасы вә тә'мин олунмасына көрә гаршылашма. Һәмин семантик әлагә нөвү **иштаһы чәкмәк, иштаһы олмаг, ачмаг** фе'лләри илә **јемәк; сусамаг** фе'ли илә [су] **ичмәк** фе'лләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Иштаһын чәкир** (вар)—је, **иштаһын чәкмир**—јемә (Данышыг). **Ачмысан**—ары **је**, Дәјирманда дары **је** (Ушаг маһнысы). **Ачмысан**—чөрәк **је**, **сусамысан**—су **ич**, даһа нијә ағлајырсан?! (Данышыг).

2. Еһтијачларын характеринә (фәргинә) көрә гаршылашма (**ачмаг-сусамаг, јемәк-ичмәк, отламаг-су ичмәк**). Мәсәлән: **Ачмаг** мә'дәдә вә **сусамаг** ағызда мә'лум едәр (Һ. Зәрдаби). Достунла **је-ич**, амма алыш-вериш еләмә. Далда **јејәр**, Көлдә **ичәр** (Мәсәл). Ганын **ичмәк** һалал, әтин **јемәк** һарам. От **отлар** гојун кими, Су **ичмәз** һансы гушдур? Су **ичмәз**, от **отламаз**. (Тапмача). 3. Еһтијачын өдәнмәси, һәмин вәзијјәтә ујғун олан һалын гаршылығына көрә (**јемәк/ичмәк—дојмаг**). Мәсәлән: Биз **једик, дојдуг**, аллаһ, ачлары да сән **дојур** (Шүкүр формасы). Елм кәрәк сел кими ахсын ки, һәр истәјән ондан **ичиб-доја** билсин (Һ. Зәрдаби). 4. Еһтијачын мејдана чыхмасы вә өдәнмәси јахуд позулмасындан доған вәзијјәтләрин гаршылығына көрә (**ачмаг-дојмаг, иштаһы чәкмәк—иштаһы**

күсмәк). Мәсәлән: Елә **ачмышдым** ки, инанмырдым бир дә **дојам**. Нијә јемирсән, **иштаһын чәкмир** (јохдур), јохса бәјәнмирсән? Бајаг **иштаһым вар иди (чәкирди)**, инди **иштаһым күсүб** (Данышыг). **Дојмаг** фе'линин **ачмаг** вә **јемәк-ичмәк** фе'лләри илә семантик әкслик әлагәси олдугча мараглыдыр. Бунлары график олараг нәзәрдән кечирәк.

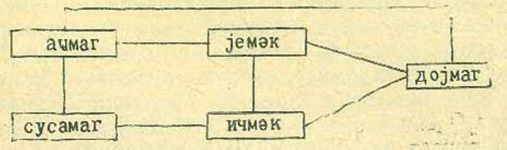

Бурадан көрүнүр ки, јејиб-ичмәјә еһтијач дујмагла дојум вәзијјәти арасында мүвафиг еһтијачларын өдәнилмәсини билдирән фе'лләр олмалыдыр. Бунлар **јемәк** вә **ичмәк** сөзләридир. Белә чыхыр ки, **дојмаг** фе'ли **ачмаг** вә **сусамаг** фе'лләри илә васитәсиз семантик әлагәдә дејилдир. Доғрудан да, **дојмаг** фе'ли **сусамаг** фе'ли илә семантик әлагәдә олмур, онун **ачмаг** фе'ли илә васитәсиз семантик мүнасибәти исә мүнтәзәм характер дашыјыр. **Дојмаг** фе'ли икинчи тематик сырадан јалныз **ичмәк** фе'ли илә семантик әлагәјә кирә билир. **Дојмаг** фе'ли мүхтәлиф фе'лләрлә семантик мүнасибәтдә олса да, онун јалныз **ачмаг** фе'ли илә әлагәси там сабит характер дашыјыр. Она көрә ки, **јемәк** вә **ичмәк** фе'лләри илә ифадә олунан һәр чүр просес (һәрәкәт) дојумла нәтичәләнмир. **Дојмаг фе'ли** јалныз о вәзијјәти ифадә едир ки, һәмин вәзијјәт **ачмаг** фе'ли илә бағлы олан һалын әкси кими гаршыја чыхсын. Азәрбајчан дилинин лексик системиндә **ачмаг** вә **дојмаг** фе'лләринин семантик әлагәси **ач-тох** сифәт чүтү вә **ачлыг-тохлуг** исим чүтү илә тәсбит олунмушдур. Мүг. ет.: **Ач** елә биләр һеч дојмаз. **Тох** елә биләр һеч ачмаз. **Ачлыг** нәји једиртмәз, **Тохлуг** нәји дедиртмәз?! (Мәсәл).

Јуху илә бағлы олан фе'лләр. Јуху илә әлагәдар олан фе'лләр мүвафиг һал-вәзијјәтин мүхтәлиф мәрһәләләрини ифадә едән ашағыдакы сөзләрлә тәмсил олунур: **јуху-су кәлмәк, мүркүләмәк (вурмаг), јухуја кетмәк, јатмаг, јухламаг, ојанмаг, ајылмаг, јухудан дурмаг (галхмаг), јухусу гачмаг.**

Һәмин фе'лләр арасында ашағыдакы семантик әлагә

нөвләринә тәсадүф едилир. 1. Јатмаг еһтијачынын әмәлә кәлмәси илә онун тә'мин олунмасынын гаршылығына көрә. Һәмин семантик мүнасибәт **јухусу кәлмәк, јатмаг истәмәк** фе'лләри илә **јатмаг, јухламаг, јухуја кетмәк** фе'лләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Јухун кәлир, јат**-гуртар (Мәсәл). **Јухум кәлмир јатмаға** (Бајаты). 2. Јухулулуг вә ојаглыг вәзијјәтләринин гаршылығына көрә. Һәмин семантик мүнасибәт бир тәрәфдән **јатмаг, мүркүләмәк, јухламаг** сөзләри илә о бири тәрәфдән **јухудан галхмаг (дурмаг), ојанмаг, ајылмаг** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Гардашлар, **јатмаг** вахты дејил, **ајылыб** бир фикир един! (Һ. Зәрдаби). Ат башыны **јат**, бәстәри-раһәтдән **ајылма** (Сабир). Еј јаран, нә **јатыбсыз, ојанын** («Әкинчи») Дәхи мүмкүн дејилди **јатмаг** вә **ојанмамаг** (Ҹ. Мәммәдгулузадә). Ахшам тез **јат**, Сәһәр тез **дур** (Мәсәл). **Јатарам**, ја аллаһ, **Дурарам** иншаллаһ! (Дуа). Чох **јатма дур**, а тәнбәл! (Аббас Сәһһәт). Бир ләһзә **ајылдынса**, гутар ҹаныны, **јухла!** (Сабир). Бәлкә, бизим гарачуха **јатыб**, кет **галдыр!** («Гарачуха» нағылы). Сән дәрин **јухуја кедәҹәксән**, һәрдәнбир **ајылачагсан** (Әсатир). 3. Јухулулуг вә ојаглыг вәзијјәтләринә ҹәһд **(тәһрик, сөвг)** етмәклә һәмин тәләбин јеринә јетирилмәси гаршылығына көрә **(ојат-ојан, јатырт-јат)**. Мәсәлән: Бајагдан бәри нә гәдәр **јатыртмаг** истәјирәм, **јатмыр** (Данышыг). Галада јатмыш идим, топ атдылар **ојанмадым**. Сазынан, сөһбәтинән **ојатдылар** (Халг маһнысы). 4. Јухуда олма вә ојатма һәрәкәтләринин гаршылығына көрә. Һәмин семантик мүнасибәт **јухламаг, јатмаг, јухуда олмаг, мүркүләмәк** фе'лләри илә **ојатмаг**, (јухудан) **галдырмаг/дурғузмаг** фе'лләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Гыз **јатыб**, јухудадыр, Гыјмырам **ојатмаға** (Бајаты). Елә **јатмајыб** ки, **ојада** биләсән! (Данышыг). 5. Јатмаг еһтијачы илә һәмин еһтијачын өдәнмәдән арадан галхмасынын (позулмасынын) гаршылығына көрә **(јухусу кәлмәк-јухусу гачмаг)**. Мәсәлән: Бајаг **јухум кәлирди**, јатмаға јерим јох иди, инди јерим вар, амма **јухум гачыб** (Данышыг).

Кејимлә бағлы олан фе'лләр. Бунлар ашағыдакылардыр: **кејмәк, кејинмәк, сојунмаг,** (палтарыны) **чыхартмаг; тахмаг** (әлчәк, бармагчылыг, голчаг, үскүк); **гојмаг, көтүрмәк** (папаг), **өртмәк, ачмаг** (јајлыг, шал, ләчәк); **тутмаг, ачмаг** (дөшлүк, өнлүк); **чалмаг** (чалма). Һәмин фе'лләр, нүмунәләрдән көрүндүјү кими, мүхтәлиф

кејим вә әшја формалары үзрә диференсиаллашмышлар. Мүвафиг әшјави аидијјәт формаларынын һамысында фе'лләр һәмин әшјалардан истифадә олунмасы вә ондан азад олунмаг кими ики бир-бириндән кәскин шәкилдә фәргләнән һәрәкәтләри ифадә етмәләринә көрә семантик экслик әлагәсинә кирирләр. Һәмин хүсусијјәт һәм тә'сирли, һәм дә тә'сирсиз фе'лләрә хасдыр **(кеј(ин)мәк-сојунмаг/чыхартмаг, тахмаг-чыхармаг, гојмаг-көтүрмәк, өртмәк-ачмаг, тутмаг-ачмаг)**. Мәсәлән: Јазда **кејинәр**, Гышда **сојунар**. Бир күрк **кеј(ин)дим, чыхарда** билмәдим (Тапмача). Ислам да **кејинди** ҹәбһә палтары [...] Ҹәбһә палтарыны о **сојунмады** (Сәмәд Вурғун). Бајыра чыханда папағыны башына **гој**, әлҹәјини әлинә **тах.** Евә кәләндә папағыны башындан **көтүр**, әлҹәјини әлиндән **чыхарт.** Сән дә бајыра чыханда, јајлығыны башына **өрт**, евә кәләндә **ач** (Данышыг).

Мәншә е'тибары илә **кејинмәк** вә **сојунмаг** фе'лләри ејни ҹүр дүзәлмишләр. Лакин **сојунмаг** фе'ли өз төрәдичи әсасындан узаглашараг, мүстәгил мә'на кәсб етмишдир. **Кејмәк* сојмаг** мүтабиглијинин позулмасы һәмин сөз ҹүтүндә икинчи тәрәфин **чыхартмаг** фе'ли илә әвәзләнмәси илә нәтиҹәләнмишдир.

Јаш вә бој дәјишиклији илә бағлы олан фе'лләр

Јаш вә бој дәјишиклији билдирән фе'лләр бир нечә јарымгруп әмәлә кәтирир. 1. Үмуми шәкилдә јаш вә һәҹм дәјишиклији билдирәнләр **(бөјүмәк, ириләнмәк, кичилмәк, балачаланмаг, балачалашмаг, хырдалашмаг)**, 2. Јаш дәјишиклији билдирәнләр **(гочалмаг, аһыллашмаг, јашланмаг, јашлашмаг, кәнҹләшмәк, ҹаванлашмаг, кишиләшмәк, гарымаг)**. 3. Узунуна бој дәјишиклији билдирәнләр **(узанмаг, гысалмаг, көдәлмәк)**. 4. Дикинә бој дәјишиклији билдирәнләр **(узанмаг, бој атмаг, бој вермәк, јүксәлмәк, гәлбиләнмәк, учалмаг, учаланмаг, алчалмаг)**. Һәмин фе'лләрин бә'зиләри «мә'нәви бөјүмә» билдирмәк хүсусијјәтинә маликдир (Мәсәлән, **учалмаг, јүксәлмәк, алчалмаг**).

Јаш вә бој дәјишиклији билдирән фе'лләр мүвафиг лексик груплар чәрчивәсиндә семантик мүнасибәтләрә кирир. Буну ашағыдакы нүмунәләрдән көрмәк олар. Сән күнбәкүн **бөјүјүрсән**, дүшмәнин **кичилир.** Һичран

кечәси кими күндүз **узаныр** [...] Вүсал кечәси тәк **кечә гысалыр** (Гәтран). Сәндән узаг оланда кечәләрим **узаныр.** Сәнә јахын оланда дилим **гысалыр.** (Рәсул Рза). Гојун ајағы **көдәлир,** Гузу ајағы **узаныр** (Мәсәл). Күнүн өмрү өз вахтында **узаныр,** өз вахтында **көдәлир** (Бәхтијар Ваһабзадә). Шәраб меһр күләјиндән **кәнчләшди,** дүнја исә **гочалды** (Гәтран). Дүнја **чаванлашыр,** биз **гочалырыг** (Сәмәд Вурғун). Инчили-шәриф арвадларын мөвгејини нә гәдәр **учалтдыса,** христианлыг вә килсә ону [бир о гәдәр] **алчалтды** (Ј. Чәмәнзәминли).

Ағламаг вә күлмәклә бағлы олан фе'лләр

Ағлајыш вә күлүш билдирән фе'лләр мүвафиг һәрәкәтләрин мүхтәлиф дәрәчәләрини ифадә едирләр (Бунлар бә'зән зәрфләрлә ифадә олунур). Һәмин ифадәләр мәркәзи **ағламаг** вә **күлмәк** лексемләринин әтрафында чәмләширләр: **ағламаг, ағламсынмаг, ичин-ичин ағламаг, хысын-хысын ағламаг, һөнкүрмәк, һөнкүртү илә ағламаг; күлмәк, күлүмсүнмәк, додағы гачмаг, гымышмаг, уғунмаг, уғунуб кетмәк, гәһгәһә чәкмәк, шагганаг чәкмәк** (дан.).

Һәмин сөзләр арасында ашағыдакы семантик мүнасибәтләр өзүнү көстәрир. 1. Семантик јахынлыг мүнасибәти. Бу, ејни тематик сыраја мәнсуб олан сөзләр арасында мүшаһидә едилир (**күлүмсүнмәк, гымышмаг, додағы гачмаг** вә с.). 2. Семантик әкслик мүнасибәти. Бу, биринчи нөвбәдә мүвафиг тематик сыраларын мәркәзи лексемләри олан **ағламаг** вә **күлмәк** фе'лләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **Ағламаг** әламәти-гәмдир, **күлмәк** әламәти-фәрәһ (М. Ф. Ахундов). Каһ **ағладар,** каһ **күлдүрәр** (Тапмача). О **күләр-күләрсән, ағлар-ағларсан** (Вагиф). Көнлүм сәнсиз **ағлар,** сәнинлә **күләр** (Рәсул Рза).

Һәмин фе'лләрин тәмсил етдикләри тематик сыраларын һеч дә бүтүн үзвләри семантик әкслик мүнасибәтиндә ола билмир. Һәмин тематик сыраларын јалныз елә үзвләри семантик әкслик мүнасибәтинә кирирләр ки, онлар ејни сөздүзәлтмә үсулу илә әмәлә кәлмиш олсунлар. Мәсәлән: **ағлатмаг-күлдүрмәк (Ағлатды** достлары, **күлдүрдү** јады. Ашыг Әләскәр); **ағладан-күлдүрән (Күлдүрән** јанына кетмә, **ағладан** јанына кет. Мәсәл); **ағлашмаг-**

күлүшмәк, ағлаған-күләјән, ағламалы-күлмәли, ағлајыш-күлүш вә с.

Ағламаг фе'ли **сытгамаг** вә **сызламаг** фе'лләри илә **күлмәк** фе'ли исә **демәк** вә **данышмаг** фе'лләри илә дә семантик јахынлыг мүнасибәтиндә ола билирләр. Мәсәлән: [Ашыг кәрәк] мәчази **данына,** мәчази **күлә.** Әксик **данышарсыз,** артыг **күләрсиз.** Даһа **дејиб-күлмәк** чағы кәсилди (Ашыг Әләскәр). О күнү кәлиб үстүмә **ағлајыбсытгады** (Данышыг). Шаһ Аббасын анасы кими нә **ағлајыб-сызлајырсан?!** (Идиом). Нә **ағларсан,** нә **сызларсан?!** (Аббас Туфарганлы).

Көрмә, ешитмә вә нитг фе'лләри

Көрмә, ешитмә вә нитг фе'лләри ајры-ајры тәсәввүр даирәләринә мәнсубдур. Бунунла belә, һәмин сөз категоријаларыны бир јердә нәзәрдән кечирмәк олар, она көрә ки, үнсијјәтдә көрмә, ешитмә вә данышыг фәалијјәти комплекс шәкилдә өзүнү көстәрир. Бу, мүвафиг фе'лләрин семантик чәһәтдән әлагәли шәкилдә ишләнмәсиндә мејдана чыхыр. Мүвафиг лексик груплары әввәл ајрылыгда, сонра бир-бири илә әлагәдар олараг нәзәрдән кечирәк.

Көрмә фе'лләри. Көрмә фе'лләринин тематик-сөздүзәлтмә сырасы ашағыдакы сөзләрлә тәмсил олунур: **бахмаг, бахышмаг; көстәрмәк, көрмәк, көрүнмәк, көрүшмәк, көстәрилмәк.** Көрмә фе'лләри арасында ашағыдакы семантик мүнасибәтләр өзүнү көстәрир. 1. Семантик јахынлыг әлагәси. Һәмин семантик мүнасибәт **бахмаг** вә **көрмәк** сөзләринә хасдыр. Бу сөзләрин мүнасибәти чох вахт биринчинин фе'ли бағлама формасында икинчијә аид олмасы шәклиндә тәзаһүр едир. Мәсәлән: **Бахыб-көрмәмәкдән бахмајыб-көрмәк** јахшыдыр (Азадә). 2. Семантик әкслик мүнасибәти **(көстәрмәк-көрмәк, көрүнмәк-көрмәк).** Мәсәлән: Һәр кәси чағырырам—кәлмәјир, **көстәрирәм-көрмүр,** дејирәм-ганмыр (Һ. Зәрдаби). Һәмин фе'л чүтләри арасында конверсив әкслик мүнасибәтиндән башга, сөздүзәлтмә мүнасибәти дә вардыр. Она көрә дә онлар (мүхтәлиф нитг шәраитләринин ејни контекстә салынмасы сајәсиндә) ејни субјектлә әлагәдар олараг да ишләнә билирләр. Мәсәлән: Хош үз **көстәрмәсәм,** хош үз **көрмәсәм** (Сәмәд Вурғун).

Көрмә фе'лләринин мараглы хүсусијјәтләриндән бири дә гаршылыг-мүштәрәк нөвүнүн гоша субјектлә ишлән-

мәсидир. Мәсәлән: X вә У. **көрүшдүләр. X.** вә У. **бир-бири** илә **бахышдылар.** Һәмин һадисә барәсиндә ирәлидә фе'лин мә'на нөвләри илә әлагәдар олараг данышылачагдыр.

Ешитмә фе'лләри. Бунлар ашағыдакылардыр: **гулаг вермәк, гулаг асмаг, диншәмәк, динләмәк, ешитмәк, ешитдирмәк, ешидилмәк.** Һәмин тематик-сөздүзәлтмә сырасынын үзвләри арасында ашағыдакы семантик мүнасибәтләр өзүнү көстәрир. 1. Семантик јахынлыг мүнасибәти. Һәмин семантик әлагә гулаг васитәси илә дујмаг һәрәкәтинә һазырлашмаг вә һәмин һәрәкәтин өзү арасындакы ардычыллыг вә фәргә әсасланыр. Мәсәлән: **Гулаг ассан (версән), ешидәрсән** (Данышыг). **Гулаг асан** өз сөзүнү **ешидәр** (Мәсәл). 2. Конверсив әкслик мүнасибәти (**ешитдирмәк-ешитмәк**). Мән **ешитдирдим,** өзү дә **ешитди** (Данышыг).

Нитг фе'лләри. Инсан нитги илә бағлы олан фе'лләр мухтәлиф тематик сыра вә груплар әмәлә кәтирирләр. Бунлары ашағыдакы шәкилдә тәсниф етмәк мүмкүндүр. 1. Данышыг фәалијјәти илә әлагәдар оланлар (**динмәк, диндирмәк, дилләнмәк, дилләшмәк, дилләндирмәк, данышмаг, данышдырмаг, данышдырылмаг, данышылмаг, сөјләмәк, сөјләнмәк, сөјләтмәк, сөјләндирмәк, демәк, дедиртмәк, дејилмәк, дејинмәк, дејишмәк, нағыл етмәк (еләмәк), нағыл етдирмәк, нағыл едилмәк; сусмаг, сусдурмаг, сусдурулмаг, киримәк, киритмәк, киришмәк**). 2. Суал-чаваб вә чағырыш билдирәнләр (**сорушмаг, чаваб вермәк; суал вермәк, чаваб алмаг, чағырмаг**). 3. Андла бағлы оланлар (**анд вермәк, анд ичдирмәк, анд ичмәк**). 4. Рәғбәт вә шикајәт билдирәнләр (**тә'рифләмәк, өјмәк, өјүнмәк; шикајәт етмәк (еләмәк), шикајәтләнмәк, килејләнмәк, килеј-күзар етмәк,** азаjланмаг (дан.), **гијбәт етмәк, данламаг, дансымаг**). 5. Бујруг вә төвсијә (өјүд) билдирәнләр (**әмр етмәк/вермәк, мәсләһәтләшмәк, мәсләһәт көрмәк/вермәк, кәнәшмәк, нәсиһәт етмәк**). 6. Хаһиш вә јалварыш билдирәнләр (**хаһиш/тәвәгге етмәк (еләмәк), јалвармаг,** лалымаг (дан)., **биләмәк, истәмәк, миннәт етмәк (еләмәк).** 7. Мүәјјән әһвали-руһијјә илә бағлы олараг сәсчыхарма билдирәнләр (**пычылдамаг, зарымаг, инилдәмәк,** мызылда(н)маг, донгулда(н)маг, сызылдамаг, уфулдамаг, **гышгырмаг, бағырмаг, чығырмаг**). **Ағламаг** вә **күлмәк** фе'лләри дә семантик бахымдан бунлара јахындыр. Лакин бу ики фе'л бир сыра семантик вә сөздүзәлтмә хүсусијјәтләринә көрә онлардан сечилирләр. Она көрә дә **ахламаг** вә **күлмәк** фе'лләрини ајрыча нәзәрдән кечирмәли олдуг.

Нитг фе'лләри бир-бири илә мухтәлиф семантик мүнасибәтләрдә ола билирләр. Бунлардан биринчиси вә ән садәси тематик сыралар чәрчивәсиндә өзүнү көстәрән семантик јахынлыг әлагәсидир (**диниб-данышмаг, јалвары-јахармаг, гышгырыб-бағырмаг, данлајыб—дансымаг** вә с.). Мәсәлән: Кимсә **диниб-данышмајыр** (Сәмәд Вурғун). Хатырында вармы, һәрдән күсүшүб. Дејәрдин: «**Данышма, диндирмә** мәни!» (Рәсул Рза). О, шофери бәрк **данлајыб-дансыјырды** (Сүлејман Рәһимов). Нитг фе'лләринин мухтәлиф тематик групларда ичәрисиндә вә тематик сыралар арасында ән чох өзүнү көстәрән мә'на мүнасибәти семантик әкслик әлагәсидир. Бунларын мухтәлиф әсаслары вә нөвләри вардыр. 1. Һәрәкәтин ифасыны вә гуртармасыны билдирмәк әламәтинә көрә семантик әлагә нитг фе'лләри илә **сусмаг, киримәк, дојмаг** фе'лләри арасында азүну көстәрир. Мәсәлән: Ја мәчлисдә кири отур, Ја **динирсән,** јахшы **дин** (Бајаты). О данышанда **киримәк** билмир (Данышыг). Әлә алсан—**ағлар,** јерә гојсан—**киријәр.** Дәрә көрүб **бағырды (чығырды),** Дәрја көрүб **кириди** (Тапмача). **Ағладылар, дојдулар** (Бајаты). 2. Суал вә чавабла бағлы олан фе'лләрин семантик гаршылашмасы. Һәмин семантик әлагә сорғу билдирән фе'лләрлә чаваб билдирән фе'лләр, еләчә дә **демәк, сөјләмәк** кими данышыг фе'лләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Анд вериб **сорушдум** бир-бир, **дедиләр:** «Фәгир, сәни шејда гылан кәлмәмиш» (Закир). 3. Андла бағлы олан фе'лләрин семантик гаршылашмасы. (**анд вермәк/ичдирмәк-анд ичмәк**). 4. Мүәјјән һәрәкәтә сөвг етмә вә һәмин һәрәкәтә әмәл етмәјә көрә семантик гаршылашма. Һәмин әлагә нөвү ејни фе'лин тә'сирли вә тә'сирсиз мә'на нөвләринә хасдыр (**диндирмәк-динмәк, данышдырмаг-данышмаг, сөјләтмәк-сөјләмәк** вә с.). Мәсәлән: Бу да белә оғландыр: **диндирмәјинчә диниб-данышмаз** (Данышыг). 5. Нитг фе'лләринин бир гисми сөз јох, әмәли мүгабилләрә малик олурлар. Һәмин әмәлләрин ифадәчиси олан фе'лләр илкин (әсас) лексемләрлә семантик әлагәјә кирмәсәләр дә, онларын мәзмунуна реаксијаны, мүвафиг лингвистик шәраити әкс етдирирләр. Мүг. ет.: **бујурмаг** вә **бујруға бахмаг** јахуд **бахмамаг; Әмр вермәк (етмәк)** вә **әмри јеринә јетирмәк** јахуд **әмрдән**

бојун гачырмаг/әмрә әмәл етмәмәк; мәсләһәт көрмәк вә **мәсләһәт ешитмәк** вә с.

Бундан башга, көрмә, ешитмә вә нитг фе'лләри даһа чох лексик группар арасы әлагә вә мүнасибәтләрлә сәчијјәләнирләр. Һәмин мүнасибәтләр ашағыдкы әламәтләрин экслијинә әсасланыр. Биринчиси, көрмә вә ешитмә һәрәкәтләринин гаршылығына көрә. Мәсәлән: Көз **көрмәк**, гулаг **ешитмәк** үчүндүр. **Көрүндүјүнү** гојуб, **ешитдијинә** инанма (Мәсәл). Икинчиси, данышма вә ешитмә һәрәкәтәринин гаршылығына көрә. Мәсәлән: Ханым, сән һеч **данышмырсан**. Мән **гулаг асырам** (Ү. Һачыбәјов). Ики **ешит**, бир **данныш** (Мәсәл). Чалыш чох **ешидиб**, аз **данышасан** (А. Б. Бакыханов) Биз [...] **дејәк**, сиз **гулаг асын** («Ашыг Әләскәр»). **Гулаг ас**, нә **дејир**, көр ана торпаг (Сәмәд Вурғун). Дәли өзү **дејәр**, өзү **ешидәр** (Мәсәл). «Чан» **дејиб**, «чан» **ешидин** (Нәсиһәт). Бир-бир **сөјлә**, **гулаг асаг** (Ү. Һачыбәјов). Дил бир, гулаг ики; **сөјлә** бир, **динлә** ики (Мәсәл). **Сөјләмәк** мәндән, **динләмәк** сәндән (Нәсиһәт). Јахшы **сөјлә**, јахшы **ешит**. Дәли өзү **сөјләр**, өзү **ешидәр** (Мәсәл).

Данышма вә ешитмә фе'ләри чалғы, охума кими фәалијјәт саһәләринә аид олан фе'лләрлә дә семантик экслик мүнасибәтиндә ола билирләр. Мәсәлән: Бир мирзә кәрәкдир, әли гәләмли, Мән дејәм вәсфини, **јаза**, Мүшкүназ! (Ашыг Әләскәр). Мән нә **десәм**, **јаз** (Ә. Һагвердијев). Биз сазынан **охујаг**, сиз **гулаг асын** («Ашыг Әләскәр»). Сач чалма—һарамдыр; саза **гулаг асма** һарамдыр (М. Ф. Ахундов).

Психи фәалијјәтлә бағлы олан фе'лләр

Психи фәалијјәт билдирән фе'лләр үч тематик груп әмәлә кәтирирләр: 1. Гејри-фәал психи вәзијјәт билдирәнләр (**бајылмаг, һушуну итирмәк, өзүндән кетмәк, гәшш еләмәк**). 2. Фәал психи вәзијјәт билдирәнләр. Һушуну итирәнин фәал психи вәзијјәтә гајтарылмасында иштирак едәнин һәрәкәтини ифадә едән фе'лләр дә бура аиддир (**ајылмаг, ајылтмаг, өзүнә кәлмәк, өзүнә кәтирмәк**). 3. Әгли фәалијјәт билдирәнләр. Бунлардан гејри-фәал вә фәал психи вәзијјәт билдирән фе'лләр хүсусилә бир-бири илә сых семантик әлагәдә олурлар. Она көрә дә онлрын бир јердә нәзәрдән кечирилмәси мәсләһәтдир.

Гејри-фәал вә фәал психи вәзијјәт билдирән фе'лләр. Һәмин фе'лләрин мәнсуб олдуглары мә'на груплары ичәрисиндәки мәзмун мүнасибәтләри синонимликдән о јана кетмәјиб, елә бир лингвистик әһәмијјәт кәсб етмир. Гејри-фәал вә фәал психи вәзијјәт билдирән фе'лләрин тематик груплар арасындакы мүнасибәтләри даһа чох марағлыдыр. Һәмин мүнсибәтләрин ашағыдакы әсаслары вардыр. 1. Гејри-фәал психи вәзијјәтин фәал психи вәзијјәтлә әвәз олунмасына көрә (**бајылмаг-ајылмаг, өзүндән кетмәк-өзүнә кәлмәк** вә с.). Мәсәлән: Арвад **өзүндән кедир**, сонра **өзүнә кәлир** (Әсатир). 2. Гејри-фәал психи вәзијјәтә дүшмә вә фәал психи вәзијјәтә кәтирмә фәалијјәтләринин гаршылығына көрә. Һәмин семантик мүнасибәт **өзүндән кетмәк, бајылмаг, һушуну итирмәк, гәшш етмәк** фе'лләри илә **ајылтмаг, өзүнә кәтирмәк** фе'лләри арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Бу киши нијә **өзүндән кетди**; Буну **ајылдын**, көрәк! (М. Ф. Ахундов). Арвад **өзүндән кетди**. Су сәпиб, **ајылтдылар** («Ашыг Әләскәр»). Началник **өзүндән кетди**. Һәким кәлиб, дост-ашина јығылыб ону **өзүнә кәтирдиләр** («Әкинчи»).

Јухарыда биз **ајылмаг** сөзүнүн јуху билдирән фе'лләрлә семантик экслик мүнасибәтиндә чыхыш етмәсинин шаһиди олдуг. Һәмин фе'л ичбари јолла гејри-фәал психи вәзијјәтә дүшмә һалларыны билдирән **кефләнмәк, мәст олмаг** кими фе'лләрлә дә семантик экслик мүнасибәтинә кирә билир. Мәсәлән: Ич һәм **мәст ол**, һәм **ајыл** (Бајаты).

Әгли фәалијјәт билдирән фе'лләр. Психи фәалијјәт билдирән фе'лләрин мүһүм бир гисми јаддашла бағлыдыр. Бунлар јадда сахлама, унутма вә башадүшмә үзрә олмагла үч мә'на групу әмәлә кәтирир. Һәмин группар ашағыдакы сөзләрлә тәмсил олунур. Јаддасахлама фе'лләри: **хатырламаг, јадда сахламаг, јадда галмаг, јада салмаг, јада дүшмәк**. Унутма фе'лләри: **унутдурмаг, унутмаг, јаддан чыхар(т)маг, јаддан чыхмаг**. Башадүшмә фе'лләри: **дүшүнмәк, фикирләшмәк, баша салмаг, баша дүшмәк, анламаг, ганмаг гандырмаг.**

Әгли фәалијјәт билдирән фе'лләр ашағыдакы мә'на мүнасибәтләриндә олурлар: 1. Гејд олунан үч мә'на групу чәрчивәсиндә (**унутдурмаг—унутмаг, јаддан чыхартмаг—јаддан чыхмаг, јадда сахламаг—јадда галмаг, јада салмаг—јада дүшмәк; баша салмаг—баша дүшмәк, гандырмаг—ганмаг** вә с.). Мәсәлән: Нијә бизи һеч **јада**

салмырсан?! Мән сизи **јаддан чыхармамышам** ки, **јада салам! Баша дүшмүрсән, баша салым. Ганмырсан, гандырым** (Данышыг). Сиз **баша дүшмәдиниз**, лазым кәлди ки, мән **баша салым** (Ч. Мәммәдгулузадә). 2. Јаддасахлама вә унутма фе'лләри арасында **(јаддан чыхмаг—јада дүшмәк, јаддан чыхартмаг—јада салмаг** вә с).

Һәрәкәт фе'лләри

Бир гисим фе'лләр инсан вә башга чанлыларын мәканда јердәјишмә, төврдәјишмә илә әлагәдар олан һәрәкәтләрини билдирир. Бунларын үч синфини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр: 1. Төвр (тәбии вәзијјәт) дәјишиклији билдирәнләр. 2. Үфүги истигамәтли һәрәкәт билдирәнләр. 3. Шагули истигамәтли һәрәкәт билдирәнләр.

Тәбии вәзијјәт дәјишиклији билдирән фе'лләр. Бә'зи фе'лләр инсан вә башга чанлы варлыгларын өз тәбии вәзијјәтини дәјишмәси илә бағлы олан һәрәкәтләри ифадә едирләр. Белә сөзләрдә субјект мәнсубијјәти мүһүм рол ојнајыр. Бунлар ашағыдакылардыр: **отурмаг, әјләшмәк, бардаш гурмаг, диз чөкмәк, чөмәлтмә отурмаг, чөмбәлмәк, ајаға галхмаг (дурмаг), дикәлмәк, узанмаг** (инсан), **јатмаг** «узанмаг» (инсан, һејван), **тонгумаг** (ит, гурд), **гонмаг** (гуш). вә с. Һәмин фе'лләр ики чүр семантик мүнасибәтдә олурлар. Бунлардан биринчиси охшар төвр (вәзијјәт), икинчиси бир-бириндән фәргли вәзијјәтләр кими характеризә едилә биләр. Биринчи әламәтә көрә фе'лләр синоним чәркәләр **(отурмаг, әјләшмәк; галхмаг, дурмаг** вә с.), икинчи әламәтә көрә исә парадигматик чүтләр **(отурмаг-дурмаг** вә с.) әмәлә кәтирирләр. Беләликлә, дејә биләрик ки, ајры-ајры синоним чәркәләрә мәнсуб олан фе'лләр арасында семантик әкслик мүнасибәти өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Көзәлә «көзәл» дејәрсән, **отурар-дурар** (Мәсәл). **Отурар** һәсир кими, **Дуранда** јесир кими (Тапмача). **Дур, отурма!** Физзә ајаг үстә **дурүб, кенә отурду** (Ч. Мәммәдгулузадә). **Бардаш гуранлар галхыб дизи үстә отурду, дизи үстә отуранлар галхыб бардаш гурду.** Сона ханым [...] **галхыр, отурур** (М. Ф. Ахундов).

Һәмин фе'лләрин семантик ардычыллығы отуруш билдирән фе'лләрлә мүәјјәнләшир. Ј. Апресјан **узанмаг** сөзүнү дә һәмин фе'лләрлә әлагәләндирәрәк белә һесаб

едир ки, бу фе'л үчлүјүнүн бизим үчүн мүһүм олан аспектләри мүвафиг һәрәкәтләрдән габаг кәлән илкин вәзијјәт вә онларын нәтичәси олан сон **вәзијјәт васитәси** илә тәсвир олуна биләр.

	башланғыч	гуртарачаг
1. галхмаг	узанмаг ја отурмаг	дурмаг (галхмаг)
2. отурмаг	узанмаг ја дурмаг	отурмаг
3. узанмаг	отурмаг ја дурмаг	узанмаг

О көстәрир ки, мүвафиг фе'л чүтләри «нејтраллашан» сахта антонимләр ола биләрдиләр. Бундан өтрү мүгајисә едилән ики һәрәкәт үчүн илкин олан вәзијјәтләр әламәтинин арадан галхдығы шәраитләри тәсвир етмәк кифајәт едәрди. Мәсәлән: **галхмаг** вә **отурмаг** фе'лләри илә ифадә едилән һәрәкәтләр үчүн бу, «узанмаг» әламәтидир. Ону арадан нөтүрсәк, **галхмаг** отураг вәзијјәтдән дик вәзијјәтә кечид просеси кими, **отурмаг** исә, әксинә, дик вәзијјәтдән отураг вәзијјәтә кечид просеси кими тәсвир олунур. Лакин, семантик мә'лумата чүмләдән даһа кениш даирәдә нәзарәт едилмәјинчә, нејтраллашма шәраитини халис дил терминләриндә сәчијјәләндирмәк олмаз (1. *161—162*)

Ј. Апресјанын мүлаһизәләри бир нечә чәһәтдән ганеедичи дејилдир. Биринчиси, о јалныз **отурмаг** вә **дурмаг (галхмаг)** фе'лләриндән данышыр, **узанмаг** фе'линин мәзмунуну һәмин үсулла изаһ етмәјин мүмкүн олмадығы бир нөв үстүөртүлү галыр. Икинчиси, бу фе'лләрин мәзмунлары семантик арасыкәсилмәзлик әмәлә кәтирмир, она көрә дә онлар Ј. Апресјанын күман етдији шәкилдә бағлы дејилдирләр. Үчүнчүсү, **отурмаг-дурмаг** вә **узанмаг-галхмаг** әксликләри дил фактлары олдуғу һалда, **узанмаг-отурмаг** кими дил факты јохдур.

Үфүги истигамәтли һәрәкәт билдирән фе'лләр. Һәрәкәт билдирән фе'лләрин бир гисми инсан вә башга чанлы варлыгларын икиөлчүлү мәканда (мәсәлән, дүз јердә) баш верән һәрәкәтләрини ифадә едирләр. Бунлар ашағыдакылардыр: **имәкләмәк, јеримәк, јүјүрмәк, гачмаг, јорғаламаг, јортмаг, кетмәк, кәлмәк, апармаг, кәтирмәк, дајанмаг, дурмаг, гајытмаг.**

Бә'зи истисналары нәзәрә алмагла дејә биләрик ки, һәмин фе'лләрин мәзмунлары семантик арасыкәсилмәзлик (тематик сыра) әмәлә кәтирир. Мәсәлән, **имәкләмәк,**

јеримәк, јүјүрмәк ,гачмаг, јорғаламаг, јортмаг фе'лләринин мәзмуну ејнихарактерли олуб, бир-бириндән ифадә олунан һәрәкәтләрин јејинлик дәрәчәсинә көрә фәргләнир. **Кетмәк** вә **кәлмәк** фе'лләринин мәзмуну «јеримәк» мәзмунуна сөјкәниб, өз нөвбәсиндә **апармаг** вә **кәтирмәк** фе'лләрин мәзмунларынын базасыны тәшкил едир. **Дајанмаг, дурмаг** вә **гајытмаг** фе'лләри **апармаг** вә **кәтирмәк** фе'лләри истисна олмагла бүтүн о бири фе'лләрин ифадә етдикләри һәрәкәтләрин арадан галхдығы шәраити билдирир.

Үфүги истигамәтдә һәрәкәт билдирән фе'лләр арасында ашағыдакы семантик мүнасибәтләр өзүнү көстәрир. 1. Семантик јахынлыг мүнасибәти. Һәмин әлагә нөвү **имәкләмәк, јеримәк, јүјүрмәк** кими мүхтәлиф јејинлик дәрәчәси билдирән фе'лләрә хасдыр. Мәсәлән: Ушағын **јеријиб-јүјүрән** чағыдыр (Данышыг). 2. Семантик әкслик мүнасибәти. Һәмин әлагә нөвү **кәлмәк** вә **кетмәк, кәтирмәк** вә **апармаг** кими ејни характерли, лакин мүхтәлиф истигамәтли һәрәкәтләри билдирән фе'лләрә хасдыр. Мәсәлән: Гонаг **кәләр** гоншу кими, Јенә **кедәр** гоншу кими (Мәсәл). Мән **кәләндә кедирсән,** Мән **кедәндә кәлирсән** (Рәсул Рза). Аршын **кәтир** без **апар,** Чувал **кәтир,** сөз **апар** (Мәсәл). Сәни булаға сусуз **апарыб,** сусуз **кәтирәрәм** (Идиом). Бош **апармышдым,** Долу **кәтирдим** (Тапмача). Ешшәји һәр кәс **кәтирмишди,** о да **апарды** (Ч. Мәммәдгулузадә). 3. Семантик бағлылыг (асылылыг) мүнасибәти **(кәлмәк-кәтирмәк, кетмәк-апармаг).** Һәмин фе'лләрдән биринчиләрин ифадә етдикләри һәрәкәтләр икинчиләрлә ифадә олунан һәрәкәтләрин баш вермәси үчүн әсас шәртдир. Она көрә дә икинчиләрин семантик изаһы заманы биринчиләрин мәзмунуна иснад етмәк олур: **кәтирмәк**—«кәлмәк вә өзүнлә бир шеј көтүрмәк»; **апармаг**—«кетмәк вә өзүнлә бир шеј көтүрмәк». Һәмин фе'лләрин семантик бағлылығы мүнтәзәм характер дашыјыр. Мәсәлән: Хош **кәлмисән,** сәфа **кәтирмисән!** (Нәзакәт ифадәси). **Кәләр-кәтирәр, кедәр-апарар!** (Мәсәл). **Кәлмишик, кәтирмишик** бир әждаһа! (Әһмәдбәј Чаваншир). О **кәләчәк,** мәнә өзү илә севинч вә фәрәһ **кәтирәчәк** (Дилбәр ханым). Ат **кетди,** өркәни дә **апарды** (Мәсәл). Мән өзүм дә **кетдим** вә ев адамыны да **апардым** (Ч. Мәммәдгулузадә).

Кәлмәк вә **кәтирмәк, кетмәк** вә **апармаг** фе'лләринин мүнасибәти гејд едиләнләрлә битмир. **Кәтирмәк** мәншә

е'тибары илә **кәлмәк** фе'линдән дүзәлмиш тә'сирли фе'лдир. Н. Чанашиа биринчини икинчинин һәгиги нөвү (действительный залог) һесаб едир (2. *43*; һәмчинин 4. *247*). Демәлијик ки, мүасир азәрбајчанлы бу ики фе'ли артыг сөздүзәлтмә мүнасибәтиндә көтүрмүр. Онларын сөздүзәлтмә е'тибары илә тәчрид олунмасынын бир нечә сәбәби вардыр. Биринчиси, **кәтирмәк** фе'линдә **-л-үнсүрүнүн** дүшмәси. Икинчиси, **кәтирмәк** фе'линин **апармаг** фе'ли илә семантик әкслик мүнасибәтиндә олуб, өз **төрәдичи** әсасындан мә'нача узаглашмасы. Бир гәдәр сонра көрәчәјимиз кими, **кәтирмәк** вә **апармаг** фе'лләри арасында олан семантик бағлылыг икинчи фе'лдән өтрү дә тә'сирсиз галмамышдыр. Бу исә М. Покровскинин «охшар формалар ејни категоријада бирләшир вә бундан сонра онларын морфоложи талеји ејни олур» (3. 19) мүддәасыны бир даһа тәсдиг едир.

Көстәрилән фе'лләр арасында мүшаһидә олунан семантик бағлылыг, демәк олар ки, семантик универсаллыг кими бир шејдир. Ј. Апресјан гејд едир ки, **јеримәк** фе'линдән «сәбәболма вә субјект» кими мүнтәзәм шәкилдә ифадә олунан мә'наларын көмәји илә **апармаг** (нести) «башгасынын кетмәсинә сәбәб олмаг вә өзү дә кетмәк» фе'ли дүзәлир. **Миниб кетмәк** (ехать) фе'линдән ејни мә'на әлавәләри илә **миндириб апармаг** (везти) «башгасыны миндириб апармаг вә өзү дә миниб кетмәк» фе'ли дүзәлир (1. *72*).

Апармаг фе'ли **алыб вармаг** мүрәккәб ифадәсиндән төрәмишдир. Бу, ашағыдакы лингвистик амилләрин тә'сири илә мүмкүн олмушдур. **Вармаг** фе'ли ишләклијини итирәрәк, өз јерини **кетмәк** фе'линә тәрк етмишдир. **Кетмәк** фе'ли исә **вармаг** фе'линә бахмыш **кәлмәк** фе'ли илә даһа артыг фономорфоложи үмумилијә маликдир. **Апармаг** өз төрәдичи әсасы илә семантик вә сөздүзәлтмә әлагәсини итирмиш, онунла **кетмәк** фе'ли арасында семантик, **кәтирмәк** фе'ли арасында исә семантик әкслик вә фономорфоложи үмумилик әлагәләри мејдана кәлмишдир.

Көстәрилән семантик әлагә јалныз бу ики фе'л чүтү илә мәһдудлашмыр. Азәрбајчан дилиндә **гајытмаг-гајтармаг, дөнмәк-дөндәрмәк** фе'л чүтләринин тәрәфләри арасындакы семантик вә сөздүзәлтмә мүнасибәтләри дә бунун ејнидир. Бу да һәлә һамысы дејилдир. **Ахтармаг, ендәрмәк «төкмәк», көндәрмәк** вә **гондармаг** фе'лләри дә

ејни јолла әмәлә кәлмишләр, лакин онларын төрәдичи әсаслары динин лүғәт тәркибиндән чыхдығы үчүн онлар мүстәгил мә'на кәсб етмишләр. 4. Семантик бәрекслик мүнасибәти, һәмин әлагә истигамәт мәзмунлу фе'лләрлә **дајанмаг, дурмаг, галмаг, дөнмәк, гајытмаг** вә **гајтармаг** сөзләри арасында өзүнү көстәрир. Һәмин фе'лләрин семантик әкслији башга семантик әкслик һалларындан кәскин шәкилдә фәргләнир. Буну **кетмәк-кәлмәк** вә **кетмәк-гајытмаг** фе'л чүтләринин мүгајисәсиндән көрә биләрик. **Кетмәк** вә **кәлмәк** фе'лләри семантик тутум е'тибары илә бир-биринин там ејнидир («мүәјјән характерли һәрәкәт»+«истигамәт»). Бунлар јалныз ифадә олунан һәрәкәтләрин истигамәтләри арасындакы фәргә көрә бир-бириндән фәргләнир. **Кетмәк** вә **гајытмаг** фе'л чүтүндә исә вәзијјәт башга чүрдүр. Бунларын семантик мүнасибәти јалныз истигамәт фәргинә әсасланыр. Она көрә дә **гајытмаг** фе'ли дә, о бири мәнфи мәзмунлу фе'лләр дә мүхтәлиф мәзмунлу фе'лләрлә семантик бәрекслик мүнасибәтиндә ола биләрләр. Мәсәлән: *Мән* **кедирәм,** о **галыр.** *Мән* **кедирәм,** о да **кедир,** *Мән* **дурурам,** о да **дурур** (Тапмача). Кедән **кәләр,** сорушан **галар.** (Мәсәл). **Кедәрсән,** јола саллам, **Галарсан,** гадан аллам (Халг маһнысы). Кетмәнәм, јанында **галлам** (Ашыг Әләскәр). **Гачар, гачар**-рәгибини алдадыр. Гајыданда гочаг олур, әфәндим (*«Короғлу»*). **Кедәр, кедәр-гајыды. Кетдијин** јола фикир вер, бәлкә **гајытдын** (Мәсәл). Јар **кетди, гајытмады** (Бајаты). Бир су ки ахыб **кетди,** Бир дә чешмәјә **дөнмәз.** Тазысыз ова **кедән** Довшансыз евә **дөнәр** (Мәсәл).

Шагули истигамәтдә һәрәкәт билдирән фе'лләр

Бир гисим фе'лләр субјект вә објектләрин шагули истигамәтдә һәрәкәтләрини билдирир. Бунларын ики синфи вардыр: 1. Ашағыдан-јухарыја јөнәлмиш һәрәкәт билдирәнләр (**атылмаг, атланмаг, галхмаг, галдырмаг, галхызмаг, тулламаг, тулланмаг, һоппулмаг, һоппанмаг, чыхмаг, минмәк**). 2. Јухарыдан-ашағыја јөнәлмиш һәрәкәт билдирәнләр (**дүшмәк, дүшүрмәк, енмәк, ендирмәк, кирмәк, батмаг,басмаг, јатмаг, јатыртмаг, салмаг, салдырмаг, төкмәк, төкүлмәк, төкдүрмәк, чөкмәк, чөкүртмәк, чөкдүрмәк**). Һәмин фе'лләр ифадә етдикләри

үмуми истигамәтә көрә бир-биринә ујғун кәлсәләр дә, субјект вә објект мәнсубијјәтинә көрә бир-бириндән фәргләнир (Мәсәлән, мүг. ет.: **ата минмәк, ағача чыхмаг** вә с.).

Шагули истигамәтдә һәрәкәт билирән сөзләр арасында ашағыдакы семантик мүнасибәтләр мүшаһидә олунур. 1. Семантик јахынлыг мүнасибәти. Һәмин семантик әлагә тә'сирлилик вә тә'сирсизлик әламәтинә көрә бир-биринә мүтабиг кәлиб, ејнихарактерли һәрәкәтләри ифадә едән фе'лләр арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: **атылмаг (тулланмаг, һоппанмаг, һоппулмаг); атланмаг (минмәк); галхмаг (чыхмаг); галдырмаг (галхызмаг); ендирмәк (дүшүрмәк)** вә с. 2. Семантик әкслик мүнасибәти. Шагули истигамәтдә һәрәкәт билдирән фе'лләр мүхтәлиф әсаслара көрә семантик әкслик мүнасибәтләринә кирә билирләр. Мүвафиг һәрәкәтләри баш вермә шәраити, субјект вә објект мәнсубијјәти вә с. көрә тәсниф етмәк мүмкүндүр. А. Гејри-ичбари (сәрбәст олараг) јухары вә ашағы јөнәлмиш һәрәкәтләри ифадә едән фе'лләрин әксмә'налылығы. Мәсәлән: **Атылыб-дүшәр,** сусуз бишәр. **Атылды, дүшдү чаја.** (Тапмача). **Атылыб-дүшүр,** Тамаһым дүшүр, (Халг маһнысы). [Зәлзәлә] тулламa оланда **тулланыб-дүшүр** (Һ. Зәрдаби). **Һоппанар-дүшәр. Галхдым** тәпәјә, **дүшдүм** күпәјә (Тапмача). Үрәк сыхылыб ганы бунларын ичинә төкәндә о дамарлар **галхыр,** сонра ган ахыб кедәндә јенә **дүшүр** (Һ. Зәрдаби). **Атлананда** бәј оғлу, **Дүшәндә** јүзбашыды (Бајаты). Икид одур, атдан **дүшә,** атлана (Мәсәл). Ата **минәр**-сәсләнмәз, Јерә **дүшәр**-сасланмаз (Тапмача). Ешшәјә **минмәк**-бир ајыб, **дүшмәк**-ики ајыб (Мәсәл). Ким исә **минир,** ким исә **дүшүр** (Рәсул Рза). Нечә ки **галхмышды,** о нөв дә **ениб** сөндү (Ә. Һагвердијев). Далғалар кими **галхмаг,** далғалар кими **енмәк** (Мүшфиг). Кәблә Тағы да јавашча дурдуғу јердә **чөкүрдү** дизи үстә вә бириси дуруб кедәндә Кәблә Тағы да дик **галхырды** ајаг үстә (Ч. Мәммәдгулузадә). **Чыхдым** тәпәјә, **Дүшдүм** күпәјә. Дик **чыханда** илдырым, Дик **енәндә** дикиргоз (Тапмача). Дағa **чыхмаг** чәтин, Дағдан **дүшмәк (енмәк)** асан (Мәсәл). Гејри вахтларда күн ја Мәшригдән гиблә тәрәфә **доғур** вә һабелә Мәғрибдән гиблә тәрәф вә ја шимал тәрәфә батыр (Һ. Зәрдаби). **Ај доғар, батмаз** кечә (Бајаты).

Бә'зи фе'лләр ејниистигамәтли һәрәкәтләри билдирсә-

ләр дә, онларын ардычыллығы јухарыдакыларын әксинәдир. Мәсәлән: Гызыл өкүз **јатды, галхмады.** Гуруда **јатса, галхмаз** (Тапмача). **Јатыб** инилдәјир, **дуруб** бојланыр (Ашыг Әләскәр). **Јатырам**-јаным ағрыр, **Дурурам**-чаным ағрыр (Бајаты). Гызыл өкүз **јатар, дурмаз.** Бири **јатар-дурмаз** (Тапмача). Учурумлары көзәлчә **ендик,** дүз јола **чыхдыг** (Ј. Чәмәнзәминли).

Мүвафиг фе'лләрин бир гисми гапалы мәкан ичәрисиндә баш верән әксистигамәтли һәрәкәтләри билдирир. Белә фе'лләрин семантик әлагәси дахилолма билдирән фе'лләрин биринчи, харичолма билдирән фе'лләрин икинчи јердә кәлмәсини тәләб едир. Мәсәлән: Дама **кирар**—аләми кәзәр, дамдан чыхар—бир јердә дурар. Суја **кирәр**-бир олар, Судан **чыхар**-мин олар. Бурдан **кирәр,** Ордан **чыхар** (Тапмача). Мәсчидә **кириб-чыхмаг** мүмкүн олмур (Ч. Мәммәдгулузадә). Суја **дүшәр**-ачылар, Судан **чыхар**-јығылар (Тапмача). [Гуру јер иланлары] суја **дүшәндә** [...] тез үзүб кәнара **чыхырлар** (Һ. Зәрдаби). Бурдан **батар,** Ордан чыхар (Тапмача). Һарда суја **батыб-чыха** биләрсән? (Ү. Һачыбәјов.

Б. Ичбари шәкилдә шагули истигамәтдә баш верән һәрәкәтләри ифадә едән фе'лләрин әксмә'налылығы. Белә фе'лләрин әксәри индичә нәзәрдән кечирилән фе'лләрин тә'сирли формаларыдыр. Мәсәлән: Һоһа вар дağа **миндирәр,** һоһа вар—дағдан **јендирәр.** Кимисини гантарғаја **миндирир,** кимисини гантарғадан **јендирир** (Мәсәл). Татарыны **галдырды** көјә, амма **јендирмәди.** Адамларын [бири] мәни **галхызды** диварын үстә. Дадашым [...] **јендирди** о тәрәфә [Худајар бәј дәјәнәјини] нә вахт кефи истәјир **галдырыр,** нә вахт кефи истәјир **јендирир** (Ч. Мәммәдгулузадә). Мүшфиг ше'р охујаркән әлини ше'рин аһәнкинә ујғун олараг **галдырыб-ендирир[ди]** (Дилбәр ханым). Һәмин семантик әлагә бири вә ја һәр икиси садә олан (төрәмә олмајан) сөзләр арасында да өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Алыбәј, Алыбәј, довшана бах, довшана! Гулагларын **галдырыр—гојур, галдырыр—гојур!** (Ушаг маһнысы). Јун үстүндә ики тас. Бирин **галдыр,** бирин **бас.** (Тапмача). Ат јорғалыјанда һәр тәрәфинин ики ајағыны бирдән **галхызыб,** бирдән **гојар** («Әкинчи»). Онларын һәр биринә гејри ох гајырыблар ки, онларын һәрәсини әлаһиддә **галхызмаг** вә **салмаг** олсун. [Қағызы] бир аз јухары **галхызыб,** јенә ашағы **салләм.** Беләдә бир дағы **көтүрүб,** о бири дағын үстүнә **гојмаг** олар (Һ. Зәрдаби). Сојханы ким **көтүрүбсә,** о да јеринә **гојмалыдыр** (Данышыг). Сәни даш **гојуб,** гызыл **көтүрәсән** (Алгыш). Әлимизин бирисини исти суја **салыб,** бир аз сахлајыб, **чыхарыб** икисини дә бирдән исти суја **салсаг...** (Һ. Зәрдаби). Мәним әлләрим исти судан сојуға, сојугдан-истијә **чыхарыб-салмагдан** белә олуб (Данышыг).

В. Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр арасында конверсив әкслик мүнасибәти **(галдырмаг-галхмаг, галхызмаг-галхмаг, ендирмәк-енмәк, сал(ла)маг-дүшмәк** вә с.). Мәсәлән: [Адам] суја бир даш атса, көрәр ки, даш дүшән јерин кәнарлары галхды вә онун белә **галхыб-дүшмәси** сујун ондан кәнар олан һиссәләрини дә **галхызыб-дүшүрдү** (Һ. Зәрдаби). Сән **салдын,** о да **дүшдү**—өз-өзүнә дүшмәди ки! (Данышыг).

Шагули истигамәтли һәрәкәт билдирән фе'лләрин мүхтәлиф сөз чүтләриндә мүхтәлиф јер тутмасынын изаһа еһтијачы вардыр. Бунун семантик әһәмијјәтини үзә чыхармаг үчүн мүвафиг мүштәрәк үнсүрлү фе'л чүтләрини мүгајисәли шәкилдә нәзәрдән кечирәк.

I	II
доғмаг-батмаг (Күн, Ај)	батмаг-чыхмаг (су)
чыхмаг-дүшмәк (дағ, ағач)	кирмәк-чыхмаг (су, ев)
минмәк-енмәк (ат)	дүшмәк-чыхмаг (гују)
галхмаг-дүшмәк (дағ)	енмәк-чыхмаг (гују)
галхмаг-енмәк (дағ)	енмәк-чыхмаг (гују)

Белә чыхыр ки, ејни фе'лин сөз чүтүндә биринчи вә икинчи јердә ишләнмәсинин ин'икас әһәмијјәти вардыр.

Ејни фе'лин мүхтәлиф сөз чүтләриндә биринчи јахуд икинчи јердә ишләнмәси фактыны мүвафиг һәрәкәтләрин ачыг јохса гапалы мәканда баш вермәси илә изаһ етмәк олар. Инди исә мүмкүн олан јерләрдә һәмин фе'лләри онларын семантик-сөздүзәлтмә төрәмәләри илә әвәз едәк:

I	II
	салмаг-чыхармаг
чыхартмаг-дүшүртмәк (салмаг)	салмаг-чыхартмаг
миндирмәк-дүшүрмәк (салмаг)	салмаг-чыхартмаг

галдырмаг-дүшүрмәк (салмаг)	салмаг-чыхартмаг
галдырмаг-ендирмәк (салмаг)	салмаг-чыхартмаг

Белә бир әвәзетмә мараглы мүшаһидәләр апармаға сәбәб олур. Онун сајәсиндә I сүтунда, икинчи јердәки сөзләрин төрәмә олмајан синонимләри мејдана чыхыр. II сүтунда фе'лләрин мәһз һәмин сөзләрдән башланан гошалашмасы (ардычыллығы) даһа артыг мәгбул көрүнүр. Мәсәлән, мүг. ет.: (ағача) **чыхартмаг**—(ағачдан) **салмаг** вә (чибә) **салмаг**—(чибдән) **чыхартмаг**.

Һәр ики һалда ејни фе'л мүхтәлиф јерләрдә ајры-ајры екстралингвистик вәзијјәтләри ифадә едир. Һәмин ифадә фәргләрини ашағыдакы схемдән көрмәк олар.

I	II	III	IV	V
доғмаг **батмаг**		чыхмаг дүшмәк	минмәк дүшмәк	
	чыхмаг батмаг	чыхмаг дүшмәк		чыхмаг дүшмәк

Көстәрилән нүмунәләрдән јалныз III сүтундакы фе'лләр мәкани мүнасибәтләри тутушдурмаг үчүн идеал имкан верир. Һәр ики һалда **чыхмаг** јухарыја, **дүшмәк** ашағыја јөнәлмиш һәрәкәти билдирир. Һәмин һәрәкәтләр мүхтәлиф мәкани шәраитләрә аид олсалар да, һәр ики вәзијјәт арасында ифадә бахымындан изоморфизм вардыр. I вә II сүтундакы фе'лләрин нисбәти дә буна охшајыр, лакин бу охшарлыг өтәридир. Мүвафиг һәрәкәтләрин мүхтәлиф објектләрә аид олмасындан әлавә, **чыхмаг** вә **доғмаг** фе'лләри арасында изоморфизм јохдур. Онлар ајры-ајры һәрәкәтләри ифадә едирләр, она көрә дә бурада бир јох, ики фе'л лазым кәлмишдир. IV сүтундакы фе'л чүтүнүн гапалы, V сүтундакы фе'л чүтүнүнсә ачыг мәканла бағлы олан гаршылығы јохдур.

Мүбадилә вә ојун билдирән фе'лләр

Мүбадилә вә ојун билдирән фе'лләр ики тәрәф арасында баш верән һәрәкәтләри ифадә едирләр: **бағышламаг-гәбул етмәк, вермәк-алмаг, сатмаг-алмаг,**

удузмаг-удмаг (апармаг). Индијә гәдәр һаггында данышылан фе'лләр ичәрисиндә дә беләләри аз дејилдир (**әрә кетмәк—арвад алмаг, миндирмәк—минмәк** вә с.), лакин мүбадилә вә ојун билдирән фе'лләр башга фе'лләрдән онунла фәргләнир ки, бунлар мәхсуси субјектләрлә јанашы, мүштәрәк објектләрә дә малик олурлар.

Мүбадилә вә ојун билдирән фе'лләр ифадә етдикләри һәрәкәтләрин характеринә көрә бир-бириндән фәргләнирләр, өзү дә мәһз ејнихарактерли һәрәкәтләри ифадә едән фе'лләр бир-бири илә семантик әлагәјә кирирләр. Мүбадилә вә ојун билдирән фе'лләр ашағыдакы әсаслара көрә семантик мүнасибәтдә олурлар. Биринчиси, тәрәфләрин һәрәкәтини характеризә етдикләринә көрә. Икинчиси, ифадә олунан һәрәкәтләрин мүәјјәнлијинә көрә. Биринчи ме'јар гаршылыглы-шәрикли фәалијјәтдә приоритет (илкинлик) шәрти илә бағлыдыр. Һәмин ме'јара әсасән мүвафиг фе'лләр биринчи јахуд икинчи тәрәфә аид олан һәрәкәти билдирирләр. Лакин көстәрилән һәрәкәтләр вә фе'лләрин әсас хүсусијјәти мәһз ондан ибарәтдир ки, онлар өзү-өзлүјүндә дејил, мүгабил тәрәфә нисбәтдә мүәјјән әһәмијјәт кәсб едирләр. Бурасыны да гејд етмәк лазымдыр ки, тәрәфләрдән һансына исә мәнсуб олма һәмин фе'лләрин семантик әлагәләрини сәчијјәләндирмәк үчүн кифајәт дејилдир. Мүбадилә вә ојун фе'лләринин семантик мүнасибәтләри ашағыдакы әсаслара сөјкәнир. 1. «Бағышлама» вә «гәбулетмә» әламәтләринин гаршылығына. Һәмин семантик әлагә **бағышламаг** вә **гәбул етмәк (еләмәк)** фе'лләринә хасдыр. 2. Тәрәфләрдән бириндән о биринә тәк објектин өтүрүлмәси илә бағлы олан һәрәкәтләрин гаршылығына (**вермәк-алмаг/көтүрмәк).** Мәсәлән: Лачын баласын **вермәз,** Бәлкә, зорнан **алалар! Ал** динсиздән. **Вер** динсизә. **Алмаға** нечәсән? Бир алычы гуш кими! **Вермәјә** нечәсән? Башына сөз гәһәтди?! (Мәсәл). **Вердим, ал!** (Ү. Һачыбәјов). 3. Әвәзли мүбадилә (дәјишмә) илә бағлы олан һәрәкәтләрин гаршылығына (**сатмаг—алмаг**). Мәсәлән: Алан **алыб** варланыб, Сатан **сатыб** алданыб. Дүнјада һәр шеј **сатылыб-алынар,** намусдан башга! (Мәсәл). 4. Мәрчә јахуд ојунун шәртинә көрә мүбадилә илә бағлы олан һәрәкәтләрин гаршылығына (**удузмаг-удмаг/апармаг**). Мәсәлән: Алан **апарды,** Сатан **удузду** (Мәсәл). Ким **удуб,** ким **удузачагдыр?** (Руһулла Ахундов). Елә бәјзадәләримиз вар ки, бир отурума [...]

100 манат **удуб-удузар** (Н. Вәзиров). **Удмусан, удузмусан?** (Ү. Һачыбәјов).

Һәмин фе'лләр субјект вә објект мәнсубијјәтинә, сөздүзәлтмә әлагәсинә көрә дә семантик мүнасибәтдә ола билирләр. Биринчијә **сатмаг** вә **сатылмаг**, икинчијә исә **удмаг** вә **удузмаг** фе'лләринин мүнасибәти мисал ола биләр.

Газанч, итки, ахтарыш вә **тапынты** илә бағлы олан фе'лләр. Бунлар бир-бири илә бағлы олан һәрәкәтләри билдирирләр: **газанмаг, газанылмаг, хәрчләмәк, хәрчләнмәк, итмәк, итирмәк, итирилмәк, ахтармаг, ахтарылмаг, арамаг, кәзмәк, тапмаг, тапылмаг**. Әввәлдән ики фе'л истисна олмаг шәрти илә һәмин тематик сырадакы галан фе'лләрин мәзмунлары семантик ардычыллыг кими тәсәввүр едилә биләр.

Верилән нүмунәләрдән көрүндүјү кими, ејни һәрәкәт субјект вә објектә аидијјәт бахымындан ики, үч чүр ифадә олуна билир (мүг. ет.: **итирмәк/итирилмәк/итмәк**).

Һәмин фе'лләр арасында семантик јахынлыг, семантик ардычыллыг вә семантик экслик мүнасибәтләри өзүнү көстәрир. Биринчијә **арамаг, ахтармаг** вә **кәзмәк**; икинчијә **итирмәк** вә **итмәк, ахтармаг** вә **ахтарылмаг** фе'лләринин мүнасибәти мисал ола биләр.

Һәмин фе'лләр арасында семантик ардычыллыг мүнасибәти о һалларда өзүнү көстәрир ки, онларын ифадә етдији һәрәкәтләрдән биринин баш вермәси о бирисинин дә доғурсун (**итмәк** вә **ахтармаг; итирмәк** вә **арамаг, ахтармаг, кәзмәк**). Мәсәлән: **Итиб, ахтараны** јохдур. Он ил кәздим, Бир күн тапдым. Алдығын вермәјән **арадығын тапмаз** (Мәсәл). **Итирәсән** гәбрими, **Кәзәсән** јүз мәзары! Бир марал **итирмишәм. Кәзирәм** куман јердән. Вәфалы јарым олса, **Ахтарыб тапар** мәни. **Ахтардым, тапаммадым** (Бајаты). Мән дә **ахтарарам**, өзүмә бир көзәл гыз **тапарам. Ахтарыб тапдым** сәни! (Ү. Һачыбәјов).

Семантик экслик мүнасибәти ашағыдакы әламәтләрин гаршылығына әсасланыр. 1. «Әлдәетмә» вә (иради јахуд гејри-иради) «әлдәнчыхарма» һәрәкәтләринин гаршылығына (**газанмаг-хәрчләмәк/итирмәк**). Мәсәлән: Пулу әждаһа кими **газаныр**, језид кими **хәрчләјир**. Досту **газанмаг** чәтиндир, **итирмәк** асан (Мәсәл). Ағбулагдан шәһәрә кедәнләр **нә газаныблар**, кәнддә галса идиләр, нә **итирәрдиләр?!** (Пәнаһ Хәлилов). 2. «Сәбәболма» вә «нә-

тичәләнмә» әламәтләринә ујғун кәлән һәрәкәтләрин гаршылығына (**итирмәк-итмәк, ахтармаг-ахтарылмаг; тапмаг-тапылмаг**). Мәсәлән: Сән **итирмисән-итиб**, өз-өзүнә итмәјиб ки! (Данышыг). Бә'зиләри јерини **итириб**, бә'зиләри өзләри **итиб** (Һ. Зәрдаби). 3. Бир-бирини арадан галдырмаға јөнәлмиш һәрәкәтләрин гаршылығына (**итирмәк-ахтармаг/тапмаг, итмәк-тапылмаг**). Мәсәлән: Ешшәк **итмишди**, анчаг **тапылды** (Данышыг). Балта **тапдым!** Нејнәдин? **Тапдым** да, **итирдим** дә! Дәлијинән **тапмагдан** ағыллыјынан **итирмәк** јахшыдыр (Мәсәл). Гашга инәји бу-күн **итирдим**, үч аја **тапдым** (Тапмача). О, папағыны **итирир, тапмаг** үчүн бүтүн аләми **ахтарыр** (Дилбәр ханым). Нә **итирмисән**, нә **ахтарырсан?!** Нијә бизи һеч **итириб-ахтармырсан?!** (Идиом). Сәни чај ашағы **итирим**, чај јухары **ахтарым** (Гарғыш).

Температур дәјишиклији билдирән фе'лләр

Температур дәјишиклији билдирән фе'лләр «исти» вә «сојуг» анлајышлары илә әлагәдар олараг ики синиф әмәлә кәтирирләр. 1. Истилик билдирәнләр (**иситмәк, исинмәк, истиләмәк; гыздырмаг, гызмаг, гызынмаг, гызышмаг, әритмәк, әримәк**). 2. Сојуглуг билдирәнләр (**сојутмаг, сојумаг, сојугламаг, сәринләмәк, үшүтмәк, үшүмәк, дондурмаг, донмаг**). Бә'зи фе'лләр аралыг (илыг) температурла бағлыдырлар: **илитмәк, илинмәк** (дан.).

Температур дәјишиклији илә бағлы олан фе'лләр ашағыдакы семантик әлагәләрдә олурлар. 1. Конверсив экслик мүнасибәти. Һәмин семантик әлагә мүәјјән һәрарәт һалына наил олмаға чәһд етмә вә һәмин һала дүшмә илә бағлы олан һәрәкәтләрин гаршылығына әсасланыб, ејни фе'лин тә'сирли вә тә'сирсиз формалары арасында өзүнү көстәрир (**исит-исин, үшүт-үшү, гыздыр-гыз(ын), сојут-соју, әрит-әри, дондур-дон, илит-илин**). 2. «Истилик» вә «сојуглуг» анлајышларына ујғун кәлән һаллары ифадә едән фе'лләрин семантик экслији (**сәринләмәк-истиләмәк, исинмәк/гызынмаг—сојумаг, гыздырмаг—сојутмаг, гызынмаг—сәринләмәк, гыздырмаг—сојугламаг**). Мәсәлән: Гышын сојуғунда һарада **гызына** биләрсән? Јајын истисиндә һарада **сәринләјә** биләрсән? (Ү. Һачыбәјов). Гуру јер тез **гызар** вә тез дә **сојујар**. Амма су кеч **гызар** вә кеч

дә сојујар (Һ. Зәрдаби). 3. Мүәјјән температура ујғун маддә һалынын дәјишмәсини билдирән фе'лләрин әксли-ји (донмаг—әримәк/дону ачылмаг, дондурмаг—әритмәк). Мәсәлән: Јајда донар, гышда әријәр. Ода гојанда әријәр, суја гојанда донар (Тапмача). Сәһәр тездән ганадларым донду. [Күнорта] ганадларымын дону ачылды («Һәзрәт Сүлејманла Билгејс» әфсанәси). 4. Температурла бағлы олан һалларын конверсив-контрар әксли-ји (сојумаг-иситмәк/гыздырмаг, гызмаг-сојутмаг, әримәк-дондурмаг, донмаг-әритмәк). Мәсәлән: Чај сојујуб, гыздыр (Данышыг). Заманын көнлү сојудуса, көнүл евини гыздыр (Гәтран).

Һәмин мә'на мүнасибәтләринин әксәри јанма илә бағлы олан фе'лләрә дә хасдыр.

Јанма илә бағлы олан фе'лләр

Јанма илә бағлы олан фе'лләр јанма просесинин мүхтәлиф мәрһәләләри илә бағлы олан һал вә һәрәкәтләри ифадә едир: 1. Јанмаға сәбәболма билдирәнләр (од вурмаг, одламаг, алышдырмаг, јандырмаг). 2. Јанма билдирәнләр (од алмаг, од тутмаг, алышмаг, јанмаг). 3. Јанманын гаршысыны алмаға јөнәлмиш һәрәкәтләри вә јанманын гуртармасыны билдирән фе'лләр (сөндүрмәк, сөнмәк, кечирмәк, кечмәк, раһат еләмәк, раһат олмаг). Әввәлдән ики фе'лдән башга јердә галанлары евфемизмләрдир.

Јанма илә бағлы олан фе'лләр арасында ашағыдакы семантик мүнасибәтләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. 1. Семантик ардычыллыг мүнасибәти. Һәмин әлагә нөвү од тутмаг, од алмаг, алышмаг фе'лләри илә јанмаг фе'ли арасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән: Алыш өзүн, јан өзүн («Кәлләкөзүн нағылы»). Әләскәрәм, алышмышам, јанырам (Ашыг Әләскәр). Адәтим олмушдур алышыб-јанмаг (Сәмәд Вурғун). 2. Семантик әкслик мүнасибәти, Һәмин семантик әлагәнин ашағыдакы нөвләри вардыр. А. Конверсив—каузатив әкслик мүнасибәти (од вурмаг—од тутмаг/од алмаг, алышдырмаг-алышмаг, јандырмаг-јанмаг, сөндүрмәк-сөнмәк, кечирмәк-кечмәк, раһат еләмәк-раһат олмаг). Мүг. ет.: О фанар ишыгланар, ајлынладар Шәргин сөнән, сөндүрүлән үлкәрини (Сәмәд Вурғун). Б. Конверсив-контрар әкслик мүнасибәти (јанмаг-сөндүрмәк, сөнмәк-јандырмаг). Мәсәлән: Бу од ки, биз

дүшмүшүк, үфүрмәмиш алышыр; бир јә'ди-гејб кәрәкдир ки, ону сөндүрә (Һејдәри). Һүнәрин гәлбиндә, дилиндә јаныр. Ону туфанлар да сөндүрә билмәз (Сәмәд Вурғун). Сөндүрсән, јанмағы бир дә чәтиндир (Тофиг Бајрам). В. «Јанма» вә «сөнмә» вәзијјәтләрини ифадә едән фе'лләрин семантик әксли-ји (јанмаг-сөнмәк, јандырмаг-сөндүрмәк вә с.). Мәсәлән: Ики фанар: Күндүз јанар, кечә сөнәр (Тапмача). Сөнду мәним чырағым, Јанды сәнин чырағын (Мәсәл). Оғлан сөнмүш шамы јандырыр, јанан шамы сөндүрүр («Шаһзадә вә Гурбаға» нағылы). Бириниз од олуб јандыранда бириниз су олуб сөндүрүн (Нәсиһәт). 4. Бир-биринә рәғмән баш верән һәрәкәтләри билдирән фе'лләр арасында бәрәкслик мүнасибәти (сөндүрмәк-јанмаг, јандырмаг-сөнмәк). Мәсәлән: Мән сөндүрүрәм, бу јаныр. Мән јандырырам, бу сөнүр (Данышыг).

Фе'лин мә'на нөвләри

Фе'лин лексик-семантик системиндә тә'сирсизлик вә тә'сирлилик категоријалары, еләчә дә «мә'на нөвләри» ады илә танынан лингвистик һадисәләр мүһүм јер тутур. Һәмин категоријалара мәнсуб олан материаллар индијә гәдәр мүвафиг тематик групплар вә сыралар чәрчивәсиндә тәдгигата чәлб едилмишдир, лакин бу онлары ајрыча нәзәрдән кечирмәк лүзумуну арадан галдырмыр. Әксинә, һәмин категоријаларла бағлы олан бир чох проблемләр јалныз онларын биркә нәзәрдән кечирилмәси заманы һәлл олуна биләр.

Фе'лин тә'сирсизлик вә тә'сирлилик категоријалары.

Азәрбајчан дилиндәки фе'лләрин ән мүһүм бөлкүсү онларын тә'сирсизлик вә тә'сирлилик категоријалары үзрә тәснифидир. Һәмин категоријаларын фәрги адәтән онларын исмин тә'сирлик һалыны идарә едиб-етмәмәси илә изаһ олунур. Демәк лазымдыр ки, belә бир изаһ сәһв дејилдир, лакин о, мүвафиг категоријаларын семантик-грамматик хүсусијјәтләрини вә һәмин хүсусијјәтләриндән доған фәргини нәзәрә алмыр. Бу ики категоријанын фәрги семантик вә грамматик (функсионал) вәзифәләрин фәргидир. Тә'сирсиз фе'лләр гејри-ич-

бари (сәрбәст), тә'сирли фе'лләр исә ичбари һал вә һәрәкәт билдирирләр. Тә'сирсиз фе'лләр үчүн минимум бир фаилләә (субјект), тә'сирли фе'лләр үчүнсә минимум бир фаил, бир објектлә (тә'сирлик һалда олан сөз) әлагәјә кирмәк сәҹијјәвидир. Һәмин хүсусијјәт семантик-грамматик бахымдан илкин олан бүтүн фе'лләрә хасдыр. Фе'лләрин ән мүһүм хүсусијјәтләриндән бири бу ики категорија арасындакы сәдди арадан галдырмаг имканыдыр. Бу, тә'сирсиз вә тә'сирли фе'лләрин гаршылыглы олараг бир-бириндән төрәмәси вә бир-бирини төрәтмәсиндә өз тәзаһүрүнү тапыр. Фе'лин мә'на нөвләри бу гәбилдән олан сөз (фе'л) јарадычылығынын мүһүм үсулларындан биридир.

Фе'лин тә'сирсизлик вә тә'сирлилик категоријалары арасында сөздүзәлтмә әлагәләринин мүһүм әһәмијјәти олдуғуну гејд етмәклә јанашы, демәлијик ки, һәмин әлагәләр һеч дә истиснасыз характер дашымыр: бир чох тә'сирсиз фе'лләрдән тә'сирли фе'лләр вә бә'зи тә'сирли фе'лләрдән тә'сирсиз фе'лләр дүзәлтмәк мүмкүн дејилдир. Бунлар ашағыдакылардыр. Илкин-тә'сирсиз фе'лләр: **авазымаг, ајазымаг, бајатымаг, балаламаг, бағырмаг, гарымаг, гарсамаг, гәрибсәмәк, гышламаг, далмаг, дәјмәк «тохунмаг», «јетишмәк», әпримәк, әсрәмәк, јадырғамаг, јајламаг, јанламаг, јухламаг, көбәрмәк, көпәшимәк, көвшәмәк, күлүмсәмәк, лалымаг, пөртмәк, сәндәләмәк, ујмаг, ушгунмаг, үзкүләмәк, һарынламаг, һәвәсимәк, чалыхламаг, чәмкирмәк, човумаг, шинимәк «сыртыглыг етмәк», шүтүмәк.**

Гајыдыш нөв әламәтлиләр: **азајланмаг, ағламсынмаг, алынмаг, гымзанмаг, гымылданмаг, давранмаг, далдаланмаг, дејинмәк, дәјинмәк, эринмәк, имрәнмәк «һәвәсимәк, јалманмаг, јашынмаг, күсәнмәк «уммаг», килејләнмәк, күлүмсүнмәк, күчәнмәк, мәзәләнмәк, сәрәләнмәк, силинмәк, сығынмаг, сүләнмәк, тапынмаг, уғунмаг, удгунмаг, учунмаг, һаләләнмәк, һачаланмаг, чимрәнмәк, шигәнмәк, ачыхмаг, гыврыхмаг, дөјүкмәк, јаныхмаг, көрүкмәк, отухмаг, сыныхмаг, тәрсикмәк.**

Мәчһул нөвүн әламәтинә малик оланлар: **бајылмаг, гыврылмаг, гымылмаг, әкилмәк «арадан чыхмаг», чумулмаг.**

Гаршылыглы-шәрикли нөвүн әламәтинә малик оланлар: **ағызлашмаг, азғынлашмаг, бачылашмаг, башгалашмаг, гардашлашмаг, дејишмәк, әјришмәк, иришмәк, кејишмәк, кичишмәк, өчәшмәк, саташмаг, сүрүшмәк, тәркләшмәк, үјүшмәк, һаллашмаг, һачалашмаг, һырылдашмаг, чаташмаг, шәртләшмәк.**

Тә'сирсиз вә тә'сирли фе'лләрин бир гисми ејни көкдән төрәмәдир. Тәбиидир ки, мүвафиг тә'сирсиз фе'лләрдән тә'сирли фе'лләр дүзәлмир. Мәсәлән: **бағламаг: бағлатмаг-бағланмаг; донгулдамаг: донгулдатмаг-донгулданмаг; ишләмәк: ишләтмәк-ишләнмәк; кизләмәк: кизләтмәк-кизләнмәк; көрмәк: көрсәтмәк-көрсәнмәк; сөјләмәк: сөјләтмәк-сөјләнмәк; уммаг: умсутмаг-умсунмаг; һәрләмәк: һәрләтмәк-һәрләнмәк; фырламаг: фырлатмаг-фырланмаг.**

Тә'сирсиз вә тә'сирли фе'лләрин бир гисми бинар мүнасибәтдә олур, амма бунларын сөздүзәлтмә мүнасибәти илтисагилик бахымындан изаһ едилә билмир. Мүвафиг фе'л чүтләринин үзвү олан тә'сирсиз фе'лләрдән тә'сирли фе'лләр дүзәлтмәк мүмкүн дејилдир. Бунлар ашағыдакылардыр: **алдатмаг-алданмаг, дағытмаг-дағылмаг, илитмәк-илинмәк, иситмәк-исинмәк, ислатмаг-исланмаг, јаратмаг-јаранмаг, јубатмаг-јубанмаг, отармаг-отламаг (!), ојатмаг-ојанмаг, овутмаг-овунмаг, өјрәтмәк-өјрәнмәк, паслатмаг-пасланмаг, түкәтмәк-түкәнмәк, узатмаг-узанмаг, умсутмаг-умсунмаг, үјүтмәк-үјүнмәк, чинләтмәк-чинләнмәк.**

Тә'сирсиз фе'лләр вермәјән тә'сирли фе'лләрин сајы чох дејилдир: **газымаг, гыјмаг, гынамаг, говзамаг, гондармаг, гурамаг, гучмаг, дајанмаг, диләмәк, кәвәләмәк, купамаг, сәмирмәк, сынырмаг, тәкләмәк, тәпчимәк, түләмәк, удурмаг, үдүләмәк, хамламаг, ишләмәк.**

Бура гәдәр дејиләнләр тә'сирсиз вә тә'сирли фе'лләрин гаршылыглы тәҹридолунма һалларына аиддир. Бәс һәмин категоријаларын гаршылыглы әлагәси нечәдир? Тә'сирсиз вә тә'сирли фе'лләрин гаршылыглы сөздүзәлтмә әлагәси әсасән фе'лин мә'на нөвләриндә өз әксини тапыр. Тәдгигатчылар тә'сирсиз вә тә'сирли фе'лләрин бир чох һалларда ејни үсулла дүзәлмәсинә дөнә-дөнә фикир вермишләр. Буну тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л вә тә'сирли фе'лдән ичбар нөвүн, мәчһул вә гајыдыш, гаршылыглы вә шәрикли мә'на нөвләринин дүзәлмәсиндә мүшаһидә едирик.

Тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли вә тә'сирли фе'лдән ичбар

нөвүн дүзәлмәси. Азәрбајҹан дилиндә фе'лин бу ики нөвү әсасән ејни јолла дүзәлир. Онларын арасындакы изоморфизм ичбар нөвүн дә әслиндә тә'сирли фе'л олмасы илә бағлыдыр. Һәр ики һалда төрәмә фе'лләрин өз төрәдичи әсаслары илә семантик вә сөздүзәлтмә әлагәләри бир-биринин ејнидир; һәр ики һалда гејри-ичбари һәрәкәт билдирән фе'л ичбари һәрәкәт билдирән фе'лләгаршылашыр.

Тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли вә тә'сирли фе'лләрдән ичбар нөв әмәлә кәтирән шәкилчиләр ашағыдакылардыр: **т: гурутмаг, дәбәртмәк** (тә'сирли фе'л); **еләтмәк, апартмаг** (ичбар нөв); **-дыр**[4]: **данышдырмаг, диндирмәк, гондурмаг, сөндүрмәк** (тә'сирли фе'л); **алдырмаг, етдирмәк, гурдурмаг** (ичбар нөв); **-ыздыр**[4] (һәмин шәкилчи әсасән тә'сирсиз вә тә'сирли* фе'лләрдән тә'сирли фе'л, тә'сирли фе'лләрдән исә ичбар нөв әмәлә кәтирир): **дојуздурмаг, јатыздырмаг, дамыздырмаг, чимиздирмәк, дадыздырмаг, әмиздирмәк, једиздирмәк** (тә'сирли фе'л); **доғуздурмаг. кәтиздирмәк** (ичбар нөв).

Бунунла јанашы, бә'зи шәкилчиләр јалныз тә'сирли фе'лләр дүзәлдирләр. *Мәсәлән*: **-ыр: ашырмаг, биширмәк, учурмаг дүшүрмәк; -ар: гопармаг, чыхармаг; -ыз//(ғ) уз: галхызмаг, горхузмаг, удузмаг, дурғузмаг.**

Тә'сирсиз фе'лләрдән дүзәлтмә тә'сирли фе'лләрлә ичбар нөв арасындакы охшарлыг тәкчә шәкилчиләр вә тә'сирлилик мә'насы илә мәһдудлашмыр. Һәр ики нөвдән олан фе'лләрин өз төрәдичи әсаслары илә семантик әлагәси ејни олуб, сөздүзәлтмә мүнасибәтинин әксинә јөнәлмишдир. *Мәсәлән*, мүг. ет.: **галхмаг-галдырмаг/галхызмаг: јазмаг-јаздырмаг** (сөздүзәлтмә мүнасибәти); вә **галдырмаг/галхызмаз-галхмаг; јаздырмаг-јазмаг** (конверсив семантик мүнасибәт). *Мәсәлән*: Сән **галхыздын**, мән **галхдым**. Сән **јаздырдын**, мән **јаздым**.

Гајыдыш вә мәчһул нөвләр. Бу ики мә'на нөвү бир-биринә о гәдәр јахындыр ки, онлары чох вахт чәтинликлә ајырд етмәк олур. Бунун сәбәби одур ки, биринчиси, һәр ики мә'на нөвүнүн јекун мә'насы тә'сирсиздир; икинчиси, бир чох һалларда һәмин мә'на нөвләри ејни шәкилчи илә дүзәлир. Лакин гајыдыш вә мәчһул нөвләри арасында үмуми чәһәтләрлә јанашы, фәргли чәһәтләр дә

* Тә'сирли фе'лдән ичбар нөв дејил, тә'сирли фе'л дүзәлдән башга шәкилчиләр дә вардыр. Мәсәлән: **билдирмәк, удузмаг.**

вардыр. Һәмин фәргләрин биринчиси бу ики мә'на нөвүнүн мәншәји илә бағлыдыр, белә ки, гајыдыш нөвү тә'сирсиз вә тә'сирли фе'лләрдән, мәчһул нөвү исә тә'сирли фе'лләрдән вә ичбар нөвүндән дүзәлир, она көрә дә һәр шејдән әввәл һәмин мә'на нөвләрини бир-бириндән ајыран формалары нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Тә'сирсиз фе'лдән дүзәлтмә гајыдыш нөвә ашағыдакы фе'лләр мисал ола биләр: **гызынмаг, кәзинмәк, сығынмаг; долухмаг, дурухмаг, јатыхмаг, сыныхмаг, солухмаг.**

Ичбар нөвлән дүзәлтмә мәчһул нөв дә елә бир долашыглыға сәбәб олмур: **бәзәдилмәк, јенәлдилмәк, апартдырылмаг, кәсдирилмәк** вә с. Гајыдыш-тә'сирсиз фе'лләрдән дүзәлтмә мәчһул нөвү дә бунун кими: **башланылмаг, көзләнилмәк** вә с.

Гајыдыш вә мәчһул нөвләри арасында гарышыглыг әсасән тә'сирли фе'лләрин төрәмәләри илә әлагәдар олараг мејдана чыхыр. Лакин һәмин гарышыглыг чох вахт мухтәлиф јолларла арадан галдырылыр. Бунлардан биринчиси мәхсуси шәкилчиләрдир. Мәсәлән, ашағыдакы ејникөклү сөзләрдән биринчиләр гајыдыш, икинчиләр мәчһул нөвләринә аиддирләр: **кејинмәк-кејилмәк, көрүнмәк/көрүкмәк-көрүлмәк, јујунмаг-јујулмаг, өјүнмәк-өјүлмәк, дартынмаг/дартышмаг-дартылмаг, дөјүнмәк-дөјүлмәк, чырпынмаг-чырпылмаг, сүртүнмәк/сүртүшмәк-сүртүлмәк, бүзүшмәк-бүзүлмәк.** Бә'зи фе'л чүтләриндә гајыдыш мә'налы сөз семантик инкишаф нәтиҹәсиндә тә'сирсизлик мә'насы кәсб етмишдир: **дејинмәк** «азајланмаг»—**дејилмәк; јајынмаг** «арадан чыхмаг», «бојун гачырмаг»—**јајылмаг; кечинмәк** «вәфат етмәк», «чағыны тагшырмаг»—**кечилмәк, сојунмаг** «палтарыны чыхармаг»—**сојулмаг; тәпинмәк** «һүчум етмәк», «һәдә-һәрбә кәлмәк»—**тәпилмәк; чәкинмәк** «ҹәсарәт етмәмәк», «үрәк етмәмәк»—**чәкилмәк.** Бунун әксинә олараг мүхтәлиф төрәдичи әсаслардан әмәлә кәлән сөзләр семантик инкишаф нәтиҹәсиндә ејни фе'лин гајыдыш вә мәчһул нөвләри кими мә'на мүнасибәтинә кирә биләр: **сүрүнмәк-сүрүлмәк** (мүг. ет: **отармаг-отламаг**).

Бу ики мә'на нөвү арасындакы гарышыглыг бә'зи һалларда онларын ајры-ајры көкләрдән дүзәлмәси һесабына арадан галхыр. Мәсәлән: **сәпәләнмәк-сәпилмәк, сәрәләнмәк-сәрилмәк, көзләнмәк-көзләнилмәк, көрсәнмәк-көрсәдилмәк/көстәрилмәк, суланмаг-суварылмаг, ишләнмәк-ишләдилмәк, башланмаг-башланылмаг, дағылмаг-дағы-**

дылмаг, олунмаг-едилмәк, вурнухмаг-вурулмаг, үјүнмәк-үјүдүлмәк вә с.

Гајыдыш вә мәчһул нөвләри арасында бунун әксинә олан тәмајүл дә мүшаһидә олунур. Бу, ики шәкилдә өзүнү көстәрир. Биринчиси, мүхтәлиф морфем тәркибинә малик олан сөзләрин мә'нача бир-биринә јахынлашмасы шәклиндә: **дарылмаг-дарыхмаг, гыврылмаг-гыврыхмаг, һоппулмаг-һоппанмаг**. Икинчиси, һәр ики мә'на нөвүнүн ејни морфемлә ифадә олунмасы шәклиндә: **бүкүлмәк, ачылмаг, өртүлмәк, әјилмәк, гошулмаг, дешилмәк, атылмаг, тутулмаг, јығылмаг, јыхылмаг, үзүлмәк, сүзүлмәк, төкүлмәк, асылмаг, чапылмаг, сыхылмаг, гысылмаг, гырылмаг, боғулмаг, чеврилмәк, сәрилмәк, кәсилмәк, бурулмаг, јајылмаг.**

Тә'сирли фе'лдән дүзәлтмә гајыдыш вә мәчһул нөвләринин бир-бириндән сечилмәсинин башга јолу да вардыр. Иш бурасындадыр ки, тә'сирли фе'лләрдән бә'зиләри јалныз гајыдыш, бә'зиләри исә јалныз мәчһул нөвдән олан төрәмәләр верир. Мәсәлән: **бүрүнмәк, гашынмаг, гыјылмаг, горунмаг, даданмаг, дирәнмәк, кизләнмәк, көзләнмәк, сөјкәнмәк** (гајыдыш нөв); **ғычагланмаг, гырхылмаг, гурулмаг, доғулмаг, дүшүрүлмәк, ојулмаг, отарылмаг, охунмаг, өртүлмәк, өлчүлмәк, пајланмаг, минилмәк, налланмаг, сағылмаг, сајылмаг, сынанмаг, көндәрилмәк, тохунулмаг, тапылмаг, унудулмаг, чалынмаг, чапылмаг** (мәчһул нөв).

Гаршылыглы вә шәрикли нөвләр. Фе'лин гаршылыглы вә шәрикли нөвләри ејни **-ш//-ыш**[4] шәкилчиләри илә дүзәлсәләр дә, бунлар мүстәгил категоријалардыр.

Фе'лләрдә гаршылыг мә'насы дилин мүасир вәзијјәтиндә морфем тәркибинә ајрылмајан сөзләрлә, исимдән дүзәлтмә фе'лләрлә вә гаршылыглы нөвүн әламәтинә малик олан сөзләрлә ифадә олунур. Гаршылыглы нөв ики чүр һәрәкәт билдирир. Биринчиси, икитәрәфли, икибашлы (мәһз гаршылыглы) һәрәкәт. Мәсәлән: **ағызлашмаг, атышмаг, бағлашмаг, бахышмаг, барышмаг, беһләшмәк, бычаглашмаг, боғушмаг, бөлүшмәк, вурушмаг, габаглашмаг, гапышмаг, гаршылашмаг, давалашмаг, далашмаг, дәјишмәк, дидишмәк, дилләшмәк, ијләшмәк** (Һеј'ван ијләшә-ијләшә, Инсан дилләшә-дилләшә. Мәсәл), **дөјүшмәк, әлләшмәк, јазышмаг, јарышмаг, кәсишмәк, көрүшмәк, күләшмәк, өпүшмәк, пајлашмаг, позулушмаг, савашмаг, севишмәк, сөзләшмәк, сөјүшмәк, тапышмаг, тоггушмаг,**

туташмаг, үзләшмәк, чаташмаг, чәкишмәк, чиһләшмәк (дан).

Сырф гаршылыглы нөвдән олан фе'лләр истиснасыз шәкилдә тә'сирли фе'лләрдән дүзәлтмәдир. Бунун әксинә олараг шәрикли нөвдән олан фе'лләр истиснасыз шәкилдә тә'сирсиз фе'лләрин төрәмәләридир: **ағлашмаг, ағарышмаг, ахышмаг, банлашмаг, бәјиришмәк, бојлашмаг, бөјүрүшмәк, гајнашмаг, галхышмаг, гачышмаг, дағылышмаг, дарашмаг, дәбәришмәк, долушмаг, дурушмаг, әмишмәк, әснәшмәк, јатышмаг, јығышмаг, јүјүрүшмәк, киришмәк, кишнәшмәк, кәзишмәк, күлүшмәк, ләһләшмәк, мәләшмәк, ојнашмаг, отурушмаг, тәрпәшмәк, титрәшмәк, төкүлүшмәк, улашмаг, учушмаг, үзүшмәк (?), һүрүшмәк, һүркүшмәк, һырылдашмаг, һөкүрүшмәк, чахнашмаг, чапышмаг, чимишмәк, чығырышмаг.**

Гаршылыглы нөв ики тәрәф арасында баш верән һәрәкәти билдирир, лакин һәмин һәрәкәтә шәриклилик дә хасдыр. Шәрикли нөв исә ики вә даһа артыг фаилин ејни мәкан вә заман шәраитиндә ичра етдикләри һәрәкәти билдирир. Лакин бу һәрәкәтә гаршылыг хүсусијјәти јаддыр. Она көрә дә бу ики мә'на нөвүнүн мүвафиг фаилләрлә ишләнмәсиндә мүәјјән фәргләр өзүнү көстәрир. Шәрикли нөв јалныз чохлуг билдирән фаилләрлә ишләндији һалда, гаршылыглы нөв һәм бу чүр, һәм дә тәрәфләрдән бирини билдирән фаиллә дә ишләнир. Мәсәлән: А. Б. илә јазышыр. Б. А. илә јазышыр. Бу ики мә'на нөвләри арасындакы үмумиликләрдән бири дә бундан ибарәтдир ки, һәмин мә'на нөвләриндән олан фе'лләрин јекун мә'насы тә'сирсизликдир. Она көрә дә өз төрәдичи әсаслары илә сөздүзәлтмә әлагәсини итирмиш гаршылыглы вә шәрикли мә'на нөвүндән олан фе'лләр тә'сирсиз фе'лләр сырасына дахил олур. Мәсәлән: **барышмаг, јарышмаг, өчәшмәк** вә с.

Гаршылыглы вә шәрикли мә'на нөвләринин үмумиләшдиричи маһијјәтә малик олмасы онлары фе'лин мә'на нөвләри ичәрисиндә бир нөв тәчридолунмуш вәзијјәтә салыр. Она көрә дә бу ики мә'на нөвү истисна олмаг шәрти илә фе'лин ичбар, мәчһул мә'на нөвләри илә тә'сирсиз вә тә'сирли фе'лләрин мә'налары семантик ардычыллыг кими тәсәввүр олуна биләр. Мәсәлән: **апартдырмаг/апартдырылмаг-апармаг/апарылмаг; ахытдырмаг/ахытдырылмаг-ахытмаг / ахыдылмаг-ахмаг; бағлатдыр-**

маг / бағлатдырылмаг-бағлатмаг / бағладылмаг-бағламаг / бағланмаг;бахдыртмаг / бахдырылмаг-бахдырмаг / бахдырылмаг-бахмаг / бахылмаг; көстәртмәк / көстәрдилмәк-көрсәтмәк / көрсәнмәк-көрмәк /көрүнмәк//көрүкмәк / көрүлмәк.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гаршылыглы вә шәрикли нөвләр төрәмә сөз кими көстәрилән семантик ардычыллыгдан кәнарда галса да, төрәдичи әсас кими белә бир ардычыллығын башында дура билир. Мәсәлән: **бөлүшдүртмәк / бөлүшдүрүлмәк / бөлүшдүрмәк / бөлүшдүрүлмәк-бөлүшмәк / бөлүнмәк-бөлмәк / бөлүнмәк.**

Нәтичә

Охучулара тәгдим олунан бу тәдгигатда дилин лексик системинин бу һәчмдә өјрәнилмәсинә илк дәфә тәшәббүс едилмишдир. Мөвчуд тәдгигатлардан фәргли олараг бурада лексиканын системли тәдгиги јалныз парадигматик мүнасибәтләрин өјрәнилмәси илә мәһдудлашдырылмыр. Бурада ән чох системли тәшкилата малик олан лексик груплар сечилиб көтүрүлмүш, һәмин групларда вә груплар арасында сөзләрин мәзмун мүнасибәтләри фактик материаллар әсасында тәдгиг олунмушдур.

Лексиканын тематик груплар үзрә өјрәнилмәси системли тәдгигатын јеканә јолу дејилдир. О, башга үсулла да јеринә јетирилә биләр. Бунун үчүн дилин ифадә вә мәзмун планларынын гаршылыглы нисбәтдә өјрәнилмәси зәмининдә мејдана чыхмыш ашағыдакы категоријалардан истифадә етмәк лазымдыр: полисемлик, омонимлик, конверсивлик, синонимлик, антонимлик, сөз јарадычылығы вә сөз алымы. Бу исә јени бир монографијанын мөвзусудур. Лүғәт тәркибинин һәмин ики үсулла өјрәнилмәси гаршылыглы олараг бир-бирини тамамлајыб, онун үмуми мәнзәрәсини ашкар етмәлидир.

Әдәбијјат

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. М., 1974.

2. Джанашиа Н. Н. Залоги в современном азербайджанском языке. — Советская тюркология, 1974, № 1,

3. Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков. М., 1896.

4. Тенишев Э. Р. Глаголы движения в тюркских языках.— Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1964.

МҮНДӘРИЧАТ

Дилин лексикасынын системлилијинә даир . . 3

I Фәсил. Шәхс, фәрд вә рәнк билдирән сөзләрин семантик системи 10

Шәхс әвәзликләринин семантик системи . . . 10

Гоһумлуг терминләринин семантик системи . . 12

Јаш-чинс билдирән сөзләрин семантик системи . . 31

Рәнк билдирән сөзләрин семантик системи . . . 44

II Фәсил. Чисм (варлыг), мәкан, заман вә кәмијјәт адларынын семантик системи 52

Бәдән үзвләри адларынын семантик системи . . 52

Мәкан адларынын семантик системи 61

Заман адларынын семантик системи 67

Сајларын семантик системи 75

III Фәсил. Просессуаллыг билдирән сөзләрин семантик системи 75

Фе'лләрин семантик системи 85

Нәтичә 120

Гүдрәт Һүсејнгулу оғлу Чәфәров

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ЛЕКСИК-СЕМАНТИК СИСТЕМИ

Гудрат Гусейн-гули оглы Джафаров

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Нәшријјат редактору *К. Давудова*
Бәдии редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *Т. Һәсәнова*
Корректору *Н. Мәликова*
ИБ № 887

Јығылмаға верилмиш 17.10. 84. Чапа имзаланмыш 29. 12.84. ФГ 03641. Кағыз форматы 84×108[1]/32. Мәтбәә кағызы № 1. Шрифти әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Шәрти чап вәрәги. 7,51. Рәнкли шәрти ч/в. 7,51. Һес.-нәшријјат вәрәги 6,03 Тиражы 1000. Сифариш 477. Гијмәти 90 гәп.

«Елм» нәшријјаты
370143, Бакы-143, Нәриманов проспекти, 31. Академија шәһәрчији. Әсас бина.
Азәрбајчан ССР ЕА мәтбәәси. Бакы, Нәриманов проспекти, 31.